

המיעוט החילוני

אמנון רובינשטיין*, אביב גאון**

ההבחנה בין קבוצת הרוב לבין קבוצת מיעוט מתקיימת ביסודה כסממן ליחסי הכוחות בחברה. במרכז של רשימה זו ניצבת הטענה כי על אף גודלה היחסי באוכלוסייה, אין לקבוצה החילונית השפעה תואמת על אורח החיים של חברה. מיום היווסדה של מדינת ישראל היה זה בעיקר בית המשפט העליון ששמר על מעמדה של הקבוצה החילונית וביקש לחזק את העקרונות הדמוקרטיים והליברליים של המדינה. ההנחה הרווחת היא כי לנוכח גודלה היחסי של קבוצת הרוב, יהיה ביכולתה לשמר את ההגמוניה במרחב הציבורי. אולם רשימה זו תראה כי הנחה זו אינה נכונה בהכרח. עמדתנו היא כי ההגנה הרב-תרבותית אינה מוגבלת לקבוצות מיעוט, וצריכה להגן גם על תרבותו של הרוב. להגנה זו יכולות להיות משמעויות מעשיות רבות, הכוללות, למשל, הקניית אוטונומיה תרבותית חילונית בתחומים מסוימים, זכות לקיים מערכת חינוך עצמאית, תחבורה ציבורית בשבת וזכות להינשא ולהתגרש בדרך חופשית מדת.

מבוא

פרק א: חילון בישראל

1. תרבות חילונית בעולם המערבי
2. זהות חילונית
3. תרבות חילונית בישראל

* פרופסור, סופר, מרצה וחוקר במרכז הבינתחומי הרצליה, חבר כנסת ושר חינוך לשעבר, חתן פרס ישראל לחקר המשפט לשנת 2006. לעיון בכתביו ובפועלו של פרופ' רובינשטיין ראו בכתובת www.amnonrubinstein.org/.

** סטודנט לתואר שלישי, אוסגוד הול, אוניברסיטת יורק, טורונטו, קנדה.
ברצוננו להודות ל"קרן איסוף – הקרן הבינלאומית לחינוך" על התמיכה והסיוע הנדיב, אשר תרם, בין היתר, לפיתוח הרעיונות וליישומם במאמר זה. תודה מיוחדת שמורה לעידן פורטנוי ולדרור פיונטי, סטודנטים בבית ספר רדזינר למשפטים, על המחקר המשפטי המצוין בהכנת המאמר ועל הערות, הארות ותיקונים לגרסאות מוקדמות.

- פרק ב: ההגנה הרב-תרבותית
1. ההגנה על המיעוט
 2. ההגנה על הרוב
 3. הגנה על מיעוט פוליטי בישראל
- פרק ג: משמעויות מעשיות
1. חינוך
 2. חופש דת וחופש מדת
 3. תחבורה ציבורית
 4. המעמד האישי
- פרק ד: אוטונומיה תרבותית חילונית
- סיכום

מבוא

הביטוי "חילוני"¹ מוזכר פעם אחת בלבד בספר החוקים של מדינת ישראל.² זאת, אף שלביטוי יש מקום של כבוד בשיח החברתי המתקיים בישראל, ורבים מאזרחי

1 האקדמיה ללשון העברית פרסמה כמה התייחסויות לביטוי "חילוני". רונית גדיש מבארת את המושג כך: "המילה **חילוני**, ביל' דגושה, קשורה אל המילים חל, חלין, חלל – מן השורש חל"ל שעניינו 'ההפך מן קודש'. בעברית החדשה קיבלה המילה את המשמעות של 'הפך של איש דת'. הביטוי במשמעות שאנו מייחסים לו במאמר זה – קרי, לציון אדם שאינו מקיים מצוות – הופיע לראשונה, ככל הנראה, בכתביו של הסופר יוסף חיים ברנר. כך, למשל, כתב ברנר, בשנת 1910, על "...הכרתי הלאומית החפשית בהווה, שכולה **חילונית**, אטיאיסטית, אטיאולוגית" (ראו י"ח ברנר "על חזיון ה'שמד'" **פרויקט בן-יהודה** benyehuda.org/brenner/baaretz_059.html; ההדגשה הוספה). ראו רונית גדיש "חילוני וחילוניות" **אתר האקדמיה ללשון העברית** (10.7.2017) goo.gl/g23u26.

2 כניסתו של הביטוי "חילוני" לספר החוקים התרחשה ממש לאחרונה, במסגרת חקיקתו של חוק שירות אזרחי, התשע"ז-2017. כך, בס' 34(א)(13) לחוק מופיעה הדרישה למנות למועצה הציבורית המייעצת לשירות אזרחי "שלושה נציגי ציבור – אחד מקרב האוכלוסייה החרדית, אחד מקרב האוכלוסייה הדתית ואחד מקרב האוכלוסייה **החילונית**" (ההדגשה הוספה). גם בהסדרה זו החילוני הוא מיעוט בקרב נציגי הציבור. זהו חידוש מעניין, המלמד, לדעת המחברים, על שינוי מסוים בשיח הישראלי. ראוי לציין כי המסמך החוקתי של מדינת ישראל – מגילת העצמאות – הינו חילוני באופן מובהק, ואינו מאזכר את האל ולו פעם אחת. לשם השוואה, האל מוזכר פעם אחת לפחות בכל חוקה מדינתית (state) בארצות הברית, ובסך הכל הוא מאוזכר בכל החוקות הללו כמאתיים פעמים. ראו Aleksandra Sandstrom, *God or the Divine is Referenced in Every State Constitution*, PEW RESEARCH CENTER (Aug. 17, 2017), www.pewresearch.org/fact-tank/2017/08/17/god-or-the-divine-is-referenced-in-every-state-constitution/.

המדינה מגדירים עצמם חילונים.³ העובדה שאין הגדרה של ממש לביטוי "חילוני" בספר החוקים בישראל תמוהה, בין היתר משום שלאורך השנים בחר המחוקק לעסוק באופן מעמיק ומתמשך בתפרים העדינים שבין דת למדינה,⁴ ומצא לנכון להקדיש פרקים שלמים בספר החוקים לתחומים אלה.⁵ בית המשפט העליון, לעומתו, לא גילה רתיעה מיוחדת מעיסוק בביטוי "חילוני" במובנו הערכי-התרבותי. כך, בפרשת **טמריץ** התייחס בית המשפט העליון למוסדות המדינה כאל מוסדות "חילוניים",⁶ ובפרשת **רופאיון** הגדיר בית המשפט העליון את חוק השבות כחוק "חילוני" במהותו.⁷

3 40% מאזרחיה הבורגנים של ישראל מגדירים את עצמם חילונים. השוו לנתון העולמי שעלה במחקר שערך מכון גאלופ לכבוד חג הפסחא, שלפיו שישה מכל עשרה (63%) מגדירים את עצמם דתיים: *Losing Our Religion? Two Thirds of People Still Claim to Be Religious*, GALLUP INT'L (Apr. 13, 2015), gallup-international.bg/en/Publications/2015/223-Losing-Our-Religion-Two-Thirds-of-People-Still-Claim-to-Be-Religious.

4 מעניין שהשאלה "מיהו יהודי" זכתה בדיון רחב ומעמיק לאורך ההיסטוריה. ראו, לאחרונה, אמנון רובינשטיין "מיהו יהודי" **ספר נילי כהן – משפט, תרבות וספר** 662 (עופר גרוסקופף ושי לביא עורכים, 2017). רובינשטיין סבור כי "ייחודיות הסיפור ההיסטורי של העם היהודי, ושל ישראל כמדינת העם היהודי, מחייבת את המדינה להגדיר יהודי לעניין שבות באופן רחב, המתחשב בנסיבות הזמן וההיסטוריה של העם היהודי בעת החדשה, הגם שהגדרה זו לא תדבק במבחן ההלכתי" (שם, בעמ' 679). לבסוף רובינשטיין מציע כי "יהודי ייחשב גם אדם הקשור דרך קבע ובתום לב לקהילה היהודית קיימת" (שם, בעמ' 680).

5 עמרי קאופמן "הסטטוס המעשי של החילוניות במשפט הישראלי" **תרבות היהדות החילונית: הגות חדשה בישראל** 317, 319–317 (יעקב מלכין עורך, 2005). ראו, למשל, חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), התשי"ג-1953, הקובע בס' 1 כי "עניני נישואין וגירושין של יהודים בישראל אזרחי המדינה או תושביה יהיו בשיפוטם היחודי של בתי דין רבניים". ודוק: אין היהודי בישראל חופשי לבחור את בת זוגו או בן זוגו, אלא הוא מוגבל על ידי הדין האישי, אשר אוסר, בין היתר, נישואי תערובת ונישואים של כהן לגרושה.

6 "...מדינת ישראל, היא מדינת העם היהודי, הושתתה על יסודות ליברליים-חילוניים, כגון – ואף אלה מדברי מגילת העצמאות – 'חופש דת, מצפון, חינוך ותרבות'." ע"א 630/70 **טמריץ נ' מדינת ישראל**, פ"ד כו(1) 197, 222 (1972). ראו גם בר"ע (מחוזי ת"א) 1364/04 **היועץ המשפטי לממשלה נ' פלונית**, פס' 14 לפסק דינו של השופט שנלר (פורסם בנבו, 5.7.2006), שם התייחס בית המשפט המחוזי לחילונים כאל קבוצה מבין הקבוצות במדינת ישראל: "יתר על כן, לאחר חקיקת חוקי היסוד, ובכללם חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, אין להיזקק לאיסור הדתי, ומאידך יש ליתן משקל לשיקולים האחרים, תוך שינוי באיזונים השונים. כך גם, על המדינה לתת פתרון כולל לכלל אזרחיה, מהפן הדמוקרטי, כולל אזרחים חילוניים, ואין להפלות יהודי חילוני".

7 בג"ץ 72/62 **רופאיון נ' שר-הפנים**, פ"ד טז 2428, 2437 (1962). יפים בהקשר זה גם דבריו של השופט כהן בבג"ץ 58/68 **שליט נ' שר הפנים**, פ"ד כג(2) 477, 491 (1970), אשר מחזק את הקביעה בפרשת **רופאיון**: "...כל השופטים שישבו לדין בפרשת **רופאיון**... מאוחדים בדעתם כי השאלה אם רופאיון הוא 'יהודי' כמשמעותו בחוק השבות, או מהו 'לאומי' כמשמעותו בפקודת מרשם התושבים, לא תוכל להיחתך על-פי ההלכה הדתית היהודית: **חוק השבות חוק חילוני הוא**,

האופן שבו הציבור הישראלי-יהודי (או שמא היהודי-הישראלי) מגדיר את "דתיותו" הוא מהותני וסובייקטיבי.⁸ רמת הדתיות כרוכה בהבדלים בין הקבוצות השונות בחברה הישראלית וכן בפרמטרים שונים, כגון שמירת מצוות, השכלה, הכנסה, וכן עמדותיהם של חברי הקבוצה כלפי דמוקרטיה, כלפי חוק השבות, כלפי השאלה "מיהו יהודי", כלפי מעמד האישה וכיוצא בהם. במנעד שבין חילוני לחרדי יכולות להיכלל קבוצות רבות, אך ברשימה זו נתמקד בחלוקה לקבוצות הבאות: לא ידוע, לא-דתי חילוני, מסורתי-לא-דתי, מסורתי-דתי, דתי וחרדי.⁹

העיסוק בביטוי "חילוני", כמו גם במשמעות המשפטית שביטוי זה מנביע, חשוב מכמה בחינות. ראשית, לנוכח המבנה החברתי-הפוליטי בישראל סביר להניח שבעתיד הנראה לעין לא יתאפשר להרכיב קואליציה שלא תהיה חשופה לתביעות מופלגות מצד המפלגות הדתיות והחרדיות.¹⁰ הערכה זו מחייבת בחינה מחודשת של מעמדה של הקבוצה החילונית בחברה הישראלית. שנית, לאורך השנים צומצם מה שאנו מכנים "המרחב החילוני" בישראל באופן מתמשך ועקבי. הצמצום בא לידי ביטוי בשני מישורים – התקציבי והמהותי. במישור התקציבי, בחינת נתונים שפרסמו משרדי האוצר

ופקודת מרשם התושבים חוק חילוני היא, ואין להלכה דתית ולפרשנותם ולא כלום." (ההדגשה הוספה.)

8 התפיסה שלפיה הלאום מהווה את קבוצת ההזדהות הטבעית של הפרט, תוך דחיית האפשרות שקיימת זהות קולקטיבית אחרת, מתחזקת בישראל. בית המשפט העליון הצהיר כי הלאום הוא אומנם קבוצת ההזדהות של הפרט, אך לאום ישראלי נפרד ונבדל מן הלאום היהודי טרם התגבש בישראל. תמר הוסטובסקי-ברנדס סבורה כי השילוב של קביעה זו עם התפיסה שלפיה האזרחות היא בעיקרה סטטוס משפטי מדיר את מי שאינו משתייך ללאום היהודי, דוגמת המיעוט הערבי, מקבוצת ההתייחסות בישראל. ראו תמר הוסטובסקי-ברנדס "נאמנות, אזרחות וסולידריות חברתית: שיח הנאמנות והלגיטימציה של האפליה" **אזרחות על תנאי – על אזרחות, שוויון וחקיקה פוגענית** 31, 32–33, 49 (שרה אוסצקי-לזר ויוסף ג'בארין עורכים, 2016). השוו ע"א 8573/08 **אורנן נ' משרד הפנים** (פורסם בנבו, 2.10.2013).

9 אשר אריאן ואיילה קיסר-שוגרמן **יהודים ישראלים – דיוקן – אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל, 2009** (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011) [www.idi.org.il/media/5032/דוח-אביחי-המלא/5032\(להלן: דוח אבי חי\)](http://www.idi.org.il/media/5032/דוח-אביחי-המלא/5032(להלן: דוח אבי חי).). אנו מודעים לשוני בין החלוקה לקבוצות אצלנו לבין החלוקה ב**דוח אבי חי**. אכן, יש קושי אינהרנטי להצביע על ה"מיעוט" החילוני בישראל ולסווגו במנעד שבין החילוני לבין המסורתי. העובדה שחלקים גדולים מהציבור החילוני מקיימים מנהגים דתיים, כגון מנהג הצום ביום הכיפורים או ליל הסדר, אינם מגבשים בעינינו זהות "מסורתית". אנו בדעה כי אלה מנהגים תרבותיים-לאומיים, כך שייכתן בהחלט שגם אלה הנמנים עם חברי הקבוצה החילונית יבחרו לשמר מנהגים אלה בצורה כזו או אחרת.

10 במקום אחר רובינשטיין מראה כי למעשה אלה היו פני הדברים בפוליטיקה הישראלית כבר לאורך עשורים רבים. על כן לא יהיה זה חסר יסוד להניח כי שינוי ההרכב הקואליציוני בעתיד יהיה קשה עד בלתי אפשרי. "באופן כללי, השלטון המקומי, בשל שיטת הבחירות הנהוגה בו, פתוח יותר להתחשבות ברוב הלא-דתי בעוד שהממשלה חנוקה מבליעת לשונות מאזניים ונשלטת לא פעם על ידי מיעוט אנטי-ליברלי." אמנון רובינשטיין **שבטי מדינת ישראל: ביחוד ולחוד – ליברליזם ורב-תרבותיות בישראל** 153 (2017) (להלן: **רובינשטיין שבטי מדינת ישראל**).

והחינוך מלמדת כי קבוצות שונות באוכלוסייה, דוגמת הציבור החרדי והציבור הדתי-הלומי, זוכות במענקים נדיבים בתחומי החינוך.¹¹ במישור המהותי, לאורך השנים נשחקה האוטונומיה של הציבור החילוני. כך, הקבוצה החרדית זוכה באוטונומיה כמעט מוחלטת, בעוד על הקבוצה החילונית נכפים תכנים יהודיים-דתיים.¹² נשאלת השאלה מדוע אי-אפשר, מבחינה נורמטיבית, לגזור גזירה שווה לכלל הקבוצות בחברה הישראלית. אם ההורים החרדים, המסרבים ללימודי ליבה,¹³ רשאים לבחור את התכנים הלימודיים של ילדיהם, מדוע אין הציבור החילוני רשאי לנהוג באופן דומה? אכן, המצב המתקיים בישראל הוא ייחודי, שכן במובנים רבים, כפי שנראה גם בהמשך, הקבוצה החילונית אינה נמנית עם קבוצת הרוב. המצב הייחודי של הקבוצה החילונית בישראל אינו מאפיין מדינות דמוקרטיות (שבהן הקבוצות הדתיות אינן מעורבות פוליטית כמו בישראל), ומקשה שמירת אורח חיים ליברלי-דמוקרטי.

11 כך, למשל, בתקציב משרד החינוך בשנת 2012 לבתי הספר היסודיים תוקצבו "כלל ילדי ישראל" (לפי הפרשנות המקובלת מדובר באלה הלומדים בבתי הספר הרשמיים) ב-13,620 ש"ח לתלמיד, ואילו בשתי הרשתות המסונפות למפלגות החרדיות נקבע התקצוב על סך של 14,013 ש"ח. להרחבה ראו רובינשטיין **שבטי מדינת ישראל**, לעיל ה"ש 10, בעמ' 155–158.

12 הללי פינסון **מדינה יהודית ודמוקרטיה למדינה יהודית נקודה – ניתוח הפרקים החדשים בספר הלימוד למקצוע האזרחות 'להיות אזרחים בישראל: מדינה יהודית ודמוקרטיה'** (האגודה לזכויות האזרח בישראל ומרכז דיראסאט, 2013). ראו גם סקירה שערך הפורום החילוני של ספרי הלימוד במערכת החינוך הממלכתית בישראל – "הדתה בספרי הלימוד" **הפורום החילוני** www.hiloni.org.il/books. ראוי לסייג מעט את הדברים. חלק מהחומרים שנסקרו באתר כוללים תכנים מסורתיים, ולא דווקא כאלה בעלי אופי דתי מובהק. המחברים סבורים כי לנוכח העמדות המסורתיות החזקות בחברה הישראלית – שעליהן נעמוד מיד – יש מקום לתכנים מהסוג הזה (דוגמת חשיבותה של השבת) במסגרת מערכת החינוך הממלכתית. ראו גם כתבות מן העת האחרונה: אור קשתי "בהמות טהורות וסיור בבית המקדש: תכנים דתיים חלחלו לעשרות ספרי לימוד ממלכתיים" **הארץ** 20.4.2017 www.haaretz.co.il/news/education/premium-1.4036501; אור קשתי "בנט אומר שאין הדתה; הכסף, הספרים וגם תוכנית הלימוד שהוא מתגאה בה מוכיחים אחרת" **הארץ** 7.7.2017 www.haaretz.co.il/news/education/premium-1.4235956.

13 לימודי הליבה הם המכנה הלימודי המשותף המחייב את כל הלומדים במערכת החינוך הישראלית. תוכנית זו מבוססת על הערכים, התכנים ומיומנויות הלמידה שמערכת החינוך רואה כהכרחיים לתלמיד הישראלי. עם זאת, שיעור לימודי הליבה משתנה בין מוסדות החינוך השונים, כך, למשל, מוסדות חינוך רשמיים מחויבים ללמד 100% מתוכנית הליבה, ואילו בתי הספר החרדיים העל-יסודיים לבנים פטורים מלימוד על פי תוכנית הליבה. ראו בג"ץ 3752/10 **רובינשטיין נ' הכנסת**, פס' 1 לפסק דינה של השופטת ארבל (פורסם בנבו, 17.9.2014) (להלן: **בג"ץ רובינשטיין**). ראו גם אתי וייסבלאי **לימודי ליבה במערכת החינוך החרדית** (הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2012) fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/ef546b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977/2_ef546b58-fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/ef546b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977_11_10138.pdf. בבג"ץ **רובינשטיין** קבע בית המשפט העליון בהרכב מורחב, בדעת רוב של שבעה שופטים כנגד דעתם של השופטת (בדימ') ארבל והשופט ג'ובראן, כי אין עילה חוקתית המאפשרת את ביטולו של חוק מוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים, התשס"ח-2008, ואין מקום שבית המשפט העליון יורה למדינה לאכוף את לימודי הליבה גם בקרב המוסדות החרדיים.

במרכזה של רשימה זו ניצבת השאלה אם התפיסה הרב-תרבותית, אשר באה לעולם מתוך הדמוקרטיה הליברלית, צריכה להעניק הגנה גם לקבוצת רוב המהווה, הלכה למעשה, מיעוט פוליטי. כפי שנראה, אף על פי שרוב המדגמים מראים כי הציבור החילוני – או ליתר דיוק הציבור הקרוב לאורח החיים התרבותי החילוני – מהווה (עדיין) רוב דמוגרפי,¹⁴ מבחינה מעשית אין לכך ביטוי פוליטי ממשי. החילוני בישראל אינו מיוצג במשא ומתן הקואליציוני בממשלה, ואין מי שדואג לשימור תרבותו. המחקר העומד בבסיס רשימה זו מציג לא מעט נתונים ומידע שנאספו על ידינו במהלך השנים האחרונות. חלק מהנתונים מעניינים במיוחד ומלמדים על מגמות עומק בחברה הישראלית. כך, בחינה של הממצאים שנאספו במחקר שערכנו הפריכה השערות הקשורות לתפיסות היסוד של החברה הישראלית.

סדר הדברים ברשימה זו הוא כדלהלן: הפרק הראשון יבחן את המושג "תרבות חילונית" כפי שהתפתח לאורך ההיסטוריה. נתחקה אחר החילוני בישראל, ונסה לאפיין – באמצעות סקרי דעת קהל, נתונים סטטיסטיים ונתונים נוספים – את הקבוצה החילונית במדינה. בפרק השני נציג את התפיסה הרב-תרבותית שהצמיחה את הרעיון הפלורליסטי המצדיק את ההגנה על זכויות המיעוט מפני שרירות הרוב. בהמשך הפרק נבחן אם ניתן לראות בקבוצה החילונית קבוצת מיעוט במובנה הפוליטי, ובתוך כך להעניק לה את מכלול הזכויות של ההגנה הרב-תרבותית. לחלופין, וככל שלא יהיה אפשר לראות בקבוצה החילונית קבוצת מיעוט, נטען כי התפיסה הרב-תרבותית מצדיקה גם הגנה על זכויות תרבותיות של הרוב. הפרק השלישי יציג משמעויות מעשיות של ההגנה הרב-תרבותית על הקבוצה החילונית בתחומי הליבה. במסגרת הדיון בפרק האחרון נציע הסתכלות נוספת על חלק מהפרשות העומדות במרכז השיח בישראל.

14 ראו, למשל, **דוח אבי חי**, לעיל ה"ש 9, בעמ' 26, המחלק את הקבוצה החילונית לשתי קטגוריות: האחת, חילונים אנטי-דתיים, שבה חברים 3% מכלל האוכלוסייה; והאחרת, חילונים לא אנטי-דתיים, שבה חברים 43% מכלל האוכלוסייה. לנוכח החלוקה לקטגוריות המבוססות על היחס לדת, בחרו עורכי הסקר להבהיר כי "רק 62% מאלה שהעידו ש'חשוב' עד 'חשוב מאוד' לערוך סדר פסח, העידו שהם סבורים כך מסיבה דתית", בעוד קרוב ל-40% ציינו כי הם פועלים בהקשר זה מתוך מניע חברתי או משפחתי. שם, בעמ' 34. מעבר לכך, רובינשטיין, בספרו **שבטי מדינת ישראל**, לעיל ה"ש 10, בעמ' 206, מתאר כי בתקופת הקמת המדינה דרשו גולי האצ"ל באריתריאה מהשלטונות הבריטיים אספקת אוכל כשר, רב ושוחט, וכן דרשו הקמת בית כנסת וכן ספר תורה. מאיר שמגר, אחד הגולים, העיד כי "כל אלה עשינו לאו דווקא מתוך רגשות דתיים... אלא מתוך הבנה שחשוב להבליט את הייחוד הלאומי שלנו" (שם).

פרק א: חילון בישראל

1. תרבות חילונית בעולם המערבי

ההשקפה החילונית התפתחה עם שקיעת ההגמוניה הדתית בעולם המערבי,¹⁵ והיא מייצגת את חיי הרוח החדשים של החברה המודרנית.¹⁶ לא יהיה זה חסר יסוד לתאר את עולמם של אבות אבותינו כעולם שנשען, באופן בלעדי כמעט, על האמונה באל.¹⁷ החילוניות הושפעה משתי תפיסות מרכזיות: התפיסה ההומניסטית¹⁸ והרציונליזם.¹⁹ כפי שהסביר יאיר צבן, "החילוניות המודרנית מסמלת התפתחות מן המפנה ההומניסטי של הרנסנס דרך הרפורמציה, התגליות הגדולות של המאה ה-17 ועד למהפכה הצרפתית".²⁰ ההישג הפוליטי של החילוניות בא לידי ביטוי בדחיית השפעתה של הכנסייה ובתפיסת מקומה כעקרון היסוד שהמדינה המודרנית מושתתת עליו. החילוניות, במהותה, ממוקדת בצורכי הפרט ובזכויותיו. במשטרים דמוקרטיים התרבות החילונית מקדמת, בין היתר, סובלנות דתית,²¹ נאמנות לשלטון החוק²² ופיתוח

15 "So as well as an external counter-Enlightenment, nourished by the traditions that the Enlightenment relegated to the zone of illusion, there has grown an immanent counter-Enlightenment, which shares in, even sometimes intensifies this rejection of the past. But just as the secular Enlightenment humanism grew out of the earlier Christian, agape-inspired affirmation of ordinary life, so the immanent counter-Enlightenment grew out of its transcendent-inspired predecessor". ראו גם שם, בעמ' 73–75.

16 יאיר צבן "התרבות העברית החדשה – תשתית הזהות היהודית חילונית" **תרבות היהדות החילונית – הגות חדשה בישראל** 297 (יעקב מלכין עורך, 2006).

17 טיילור, לעיל ה"ש 15, בעמ' 25 ו-39.

18 התפיסה ההומניסטית מעניקה מעמד של בכורה לאדם כיצור תבוני השואף להתפתחות עצמית. תפיסה זו מניחה כי המטרה הסופית של בני האדם היא להסב לעצמם אושר, להתפתח ולאפשר לכולם ליהנות מכל הטוב שלעולם יש להציע. להרחבה ראו CORLISS LAMONT, *THE PHILOSOPHY OF HUMANISM* 3–9 (8th ed. 1997).

19 לצד התפיסה ההומניסטית התפתח הרציונליזם, המדגיש את התבונה האנושית, את הניסיון האנושי ואת החקירה המדעית כאמצעים המשמשים לחקר האמת. הרציונליסט הוא אותו אדם שמניח כי יש אמיתות בלתי ניתנות לערעור אשר יכולות להיות מוצדקות על סמך ראיות. אותו רציונליסט גם שולל הסברים מיסטיים ועל-טבעיים. להרחבה ראו David Henderson, *Rationality and Rationalist Approaches in the Social Sciences*, in *THE SAGE HANDBOOK OF SOCIAL SCIENCE METHODOLOGY* 282 (William Outhwaite & Stephen P. Turner eds., 2007).

20 צבן, לעיל ה"ש 16, בעמ' 300.

21 למעשה, הדת היא רק רכיב אחד מתוך צבר זכויות הפרטים בחברה שיש לכבד.

22 צבן, לעיל ה"ש 16, בעמ' 300–301.

תפיסה אינדיבידואליסטית.²³ החילוניות תובעת מן הפרט לשפר את חייו כאן ועכשיו. החילונים מבקשים להקדיש את עצמם, לא פחות מהקבוצות הדתיות, ל"תיקון עולם"²⁴ – הם דואגים לשכבות המצוקה ולסביבה באמצעות מגוון רחב של תנועות חברתיות ועמותות פרטיות המייצגות מחויבות לשינוי ולשיפור בעולמנו.²⁵ ראוי להבהיר: החילוניות כשלעצמה אינה אנטי-דתית. היא נעה בציר מקביל, ומקדמת תכליות שונות. ביסודה מונחת תפיסה אשר מבקשת לאפשר לאדם חופש מוחלט מדת, ומקדמת הפרדה של מוסדות הדת מהמדינה.²⁶

המהפכה הצרפתית ומלחמת העצמאות בארצות הברית, בשלהי המאה השמונה-עשרה, הובילו במידה רבה להתפתחות שתי מסורות של חילוניות. הראשונה הייתה המסורת היעקובינית הצרפתית, אשר דחתה את הדת וקידמה את החילוניות, ובמידה רבה את האנטי-דתיות. התפתחות זו מוסברת במאבק בעריצות, במונרכיה ובמוסדות הדת. השנייה היא המסורת הפרוטסטנטית, אשר ביקשה לקדם אוטונומיה פוליטית וחופש מדת. ארצות הברית אימצה גישה מודרנית של "ניטרליות" כלפי דת או אדישות לדת.²⁷ מקרה מעניין הממחיש את המאבק בין דת למדינה בארצות הברית הוא עניין *McCreary County*.²⁸ באותו עניין נבחנה החלטתם של שני מחוזות במדינת קנטקי שבארצות הברית להציב פסל של עשרת הדיברות בכניסה לבית המשפט במחוז. שופט בית המשפט העליון דייוויד סוטר (Souter), שכתב את דעת הרוב, הורה להסיר את הפסל משום שהוא מהווה מסר דתי מאת הממשל, המחויב לשמור על ניטרליות בין הדתות השונות. הצבת הפסל, כך קבע בית המשפט העליון, הדגישה מסר דתי, ודבר זה נוגד את

23 שם, בעמ' 300–302.

24 הביטוי "תיקון עולם" מקורו במסורת היהודית (ראו בבלי, בבא מציעא יד, ע"ב), אולם הוא השתרש במסורת התרבותית החילונית, ואף מאוזכר עשרות פעמים בפסיקת בתי המשפט. ודוק: הביטוי נטמע במסורת החילונית, כך שגם מי שאינו דתי עושה בו שימוש.

25 חשוב להבהיר כי איננו טוענים כלל וכלל כי לקבוצות הדתיות הנושאים הללו אינם חשובים. אין אנו חולקים על מקומה של ה"צדקה" בעולם הדתי. עם זאת, ראוי להבהיר בהקשר זה כי ה"צדקה", במובן התרבותי, קיימת גם בתרבות החילונית, ומקומה אינו נופל מזה שבעולם הדתי. ההבדל נעוץ במקור הנורמטיבי של שתי הגישות. הגישה הדתית מקיימת את ה"צדקה" כציווי רוחני אלוהי, ואילו התרבות החילונית מקדמת גישה זו על בסיס החשיבות שהיא מייחסת לקידום הפרט וכבודו בחברה המודרנית.

26 החילוניות מבקרת חלק מהפלגים הדתיים המסורבים להיות חלק מהמודרנה. לדיון בחילוניות הפוסטמודרנית ראו José Casanova, *Exploring the Postsecular: Three Meanings of "the Secular" and Their Possible Transcendence*, in HABERMAS AND RELIGION 27, 28–37 (Craig Calhoun, Eduardo Mendieta & Jonathan VanAntwerpen eds., 2013).

27 "The result was that the Americans adopted a more moderate approach, characterized by indifference towards religion or encouragement of religious pluralism as promoted by the Barry A. Kosmin, *Contemporary Deists and Liberal Protestants of the early republic*" *Secularity and Secularism*, in SECULARISM & SECULARITY: CONTEMPORARY INTERNATIONAL PERSPECTIVES 1, 3 (Barry A. Kosmin & Ariela Keysar eds., 2007).

28 *McCreary County v. ACLU of Kentucky*, 545 U.S. 844 (2005).

החוקה. כנגד זה סבר השופט אנטונין סקליה (Scalia), בדעת מיעוט, כי הממשלה יונקת את סמכותה מהאל, והצבת עשרת הדיברות במוסד ממשלתי היא מעשה ראוי. מעבר לכך, טען השופט סקליה, מאחר שמרבית אוכלוסיית ארצות הברית ממילא מחזיקה באמונה באחת מהדתות המונותאיסטיות שעשרת הדיברות הן אחד היסודות המרכזיים בהן, אין למעשה כל פגיעה בהצבת הפסל. השופט סוטר דחה את העמדה שהציג סקליה, והסביר כי ייתכנו אומנם מקרים שבהם יאפשר בית המשפט פעילויות בעלות יסוד דתי, אך קידום הדת אינו יכול להוות את המטרה העיקרית בפעולות אלה. כך, למשל, חוקים הנוגעים בסגירת עסקים ביום ראשון מקדמים מטרה היסטורית דתית בשם הדת הנוצרית, אך גם מטרה חילונית (יום מנוחה שבועי), ולכן המטרה הדתית אינה העיקרית. טיילור מבחין בין שלוש הגדרות שונות של מושג החילוניות. האחת היא אִת־לול של המדינה ומוסדותיה הפוליטיים בצידוק דתי. טיילור מצביע על נסיגתה של הדת מהמרחב הציבורי אל המרחב האישי ועל התארגנות של תחומי פעילות אנושיים סביב עקרונות, ערכים ונורמות.²⁹ דוגמה לכך היא ארצות הברית, הנחשבת אחת המדינות ה"דתיות" ביותר מקרב מדינות המערב. ארצות הברית מקיימת אומנם הפרדה בין דת למדינה, אולם שיעור הדתיים בארצות הברית (קרי, אזרחים המנהלים אורח חיים דתי) הוא בין הגבוהים במערב.³⁰ ההפרדה לא תרמה למעשה לתהליכי החילון בחברה האמריקנית. הגדרה אחרת היא קריסת מערכות האמונה של המסורת הדתית.³¹ דוגמה לכך הן מדינות מערב אירופה, שבהן לדת יש אומנם מקום של כבוד במרחב הציבורי אך נוכחותה בקרב הפרטים פחותה – הלכה למעשה האזרחים האירופים הם דתיים פחות.³² הגדרה שלישית קשורה באופן הדוק לשתי ההגדרות הראשונות – מעבר מחברה שבה האמונה באל מובנת מאליה לחברה שבה אורח חיים דתי הוא רק אפשרות אחת מבין מגוון אפשרויות. לשם המחשה, תמונת הראי להגדרה זו מתקיימת ברוב החברות

29 טיילור, לעיל ה"ש 15, בעמ' 1-4.

30 סקר טלפוני שערך מכון המחקר Pew בארצות הברית בשנת 2014 בקרב 35,000 אמריקנים מחמישים מדינות מציג נתונים מעניינים וחשובים. כך, למשל, 53% מהנשאלים בסקר השיבו כי לדת יש מקום חשוב מאוד בחייהם, 36% משתתפים לפחות פעם בשבוע בדרשה דתית, ו-63% העידו כי הם מאמינים בקיומו של האל ברמת ודאות מוחלטת. מבין הקבוצות השונות בארצות הברית ניתן כמובן לשייך את הקתולים, את הנוצרים האוונגליסטים, את השחורים הפרוטסטנטים ואת המורמונים לקבוצות הדתיות ביותר בחברה האמריקנית. נתון מעניין נוסף מלמד כי דווקא הקבוצה היהודית אינה נמנית עם הקבוצות הדתיות. מבין היהודים בארצות הברית רק 37% מאמינים בוודאות מוחלטת בקיומו של אל, ו-35% בלבד סבורים כי לדת יש מקום חשוב מאוד בחייהם. ראו *Religious Landscape Study*, PEW RESEARCH CENTER (Aug. 18, 2017), www.pewforum.org/religious-landscape-study. על מכון Pew ראו להלן בה"ש 82.

31 טיילור, לעיל ה"ש 15, בעמ' 2: "In this second meaning, secularity consists in the falling off of religious belief and practice, in people turning away from god, and no longer going to Church".

32 יובל גובני "חילוניות ופוסט-חילוניות: חילוניות יהודית – קווים למתווה פילוסופי-חינוכי" **מעבר להלכה: מסורות חילוניות ותרבות – העידן החדש בישראל** 141, 143-146 (יעקב ידגר, גדעון כ"ץ ושלום רצבי עורכים, 2014).

המוסלמיות, שבחלקן אין אפשרות ממשית לא לקיים אורח חיים דתי.³³ כאמור, בהגדרה זו האמונה היא אפשרות אחת מני רבות.³⁴ החילוניות היא מערכת רעיונית דינמית מורכבת, ולעיתים גם בעלת תפיסות סותרות. לכן אי-אפשר לתחם את החילוניות ולהגבילה רק ליחסים שבין הדת למדינה. החילונים הם קבוצה מגוונת של אנשים, אשר אינם ניתנים בהכרח לזיהוי רק לפי גישתם לאלוהים, לאמונה או לפרקטיקות דתיות.³⁵ אכן, קיים קושי מובנה במושג "חילוני". אין להתייחס אל החילוני כאל אדם לא מאמין.³⁶ החילוניות אינה מחייבת בהכרח ביטול מוחלט של האמונה. אומנם אי-אפשר להגדיר פרט כ"חילוני" אם אלוהים הוא מבחינתו הסמכות הפוליטית העליונה או אם הוא מאמץ בפומבי את נקודת מבטה של דת אחת. אולם אין לשלול על הסף את האפשרות שלחילוני תהיה אמונה או תפיסה רוחנית.³⁷ במילון אוקספורד המונח "חילוניות" ("secularism") פירושו תפיסה השואפת להפרדה בין מוסדות המדינה למוסדות הדת ומבקשת לקיים משטר של זכויות אדם. החילון אינו דרך בלעדית וחד-כיוונית המובילה אל מחוץ לדת, אלא תהליך היסטורי שהתרחש במישורים שונים בחיי הפרט, החברה והמדינה. כך, למשל, אחד מאפיקיו המשמעותיים של החילון הוא היחלשות מעמדה של הכנסייה הנוצרית והחלפת מוסדותיה וכוהני הדת במוסדות ובפקידים של המדינה.³⁸

33 טיילור מדגים זאת על ידי השוואה בין אורח מוסלמי אמריקני, אשר פוקד את המסגד בימי שישי ומקיים את מצוות האמונה מתוך בחירה, לבין אורח מוסלמי פקיסטני, אשר כבול למוסכמות חברתיות ולמעשה אינו יכול לקיים בחירה של ממש ולהימנע מקיום אורח חיים דתי. ראו טיילור, לעיל ה"ש 15, בעמ' 3.

34 שם: "The shift to secularity in this sense consists, among other things, of a move from a society where belief in god is unchallenged and indeed, unproblematic, to one in which it is understood to be one option among others, and frequently not the easiest to embrace"

35 Yisahi Blank, *In Search of the Secular, in* INSTITUTIONALIZING RIGHTS AND RELIGION: COMPETING SUPREMACIES 126, 138 (Leora Batnitzky & Hanoch Dagan eds., 2017) (להלן: בלנק).

36 חזקי שוהם "דת", 'חילוניות' ו'מסורת' במחשבה הציבורית בישראל " עיונים בתקומת ישראל 24, 29, 31–33 (2014). האמנה החברתית של הפילוסוף ג'ון לוק, אשר גיבשה את עקרונות הממשל בארצות הברית (החילונית, כאמור), מתבססת על האמונה של הפרטים בחברה. ג'ון לוק הסביר כי לפני כינון האמנה החברתית חיו בני האדם במצב הטבעי – מצב של שוויון וחירות, שבמסגרתו בני האדם חיים יחד על פי השכל הישר, ללא חוק וללא מנהיג משותף בעל סמכות לשפוט ביניהם. לגישתו של לוק, תכלית הקמתה של החברה על ידי בני האדם היא הסדרת בטחונם האישי והבטחת אפשרותם ליהנות מקניינם. בני האדם התאגדו בחברה אזרחית באמצעות "הסכם" עם בני אדם אחרים לשם יצירת חיי רווחה וביטחון משותפים. ה"הסכם" (האמנה החברתית) מחייב את הפרט להישמע להחלטות הרוב, ובכך מצמצם את חירות הפרט בהשוואה למצב הטבעי. ראו ג'ון לוק **המסכת השנייה על הממשל המדיני** 15, 72–73 (יוסף אור מתרגם, 1997).

37 בלנק, לעיל ה"ש 35, בעמ' 140.

38 שמואל פיינר **שורשי החילון: מתירנות וספקנות ביהדות המאה ה-18** 13, 52 (2010).

יש לציין כי זו אינה פרשנותו המקורית של המושג. במאה השמונה-עשרה, למשל, שימש המושג "חילון" לציון מצב שבו הכנסייה מעבירה נכסים לידי מי שאינם משתייכים אליה. בשימושו המודרני נטבע המושג באמצע המאה התשע-עשרה על ידי ג'ורג' הוליוק (George Holyoake). בבסיס הגדרתו של הוליוק עומדת יכולת המחשבה החופשית של האדם.³⁹ לדידו, הדת מונעת מהאדם חשיבה חופשית בדרך של הפחדה רוחנית. על כן מחשבה חופשית מתבטאת במחשבה ללא פחד מעונשים או מתוצאות רוחניות. הוליוק מסביר כי מחשבה זו מתאפשרת בעזרת שלושה תנאים: (א) יכולת מחקר חופשית, המהווה את הנתיב לאמת; (ב) שוק חופשי של רעיונות שכבר נרכשו, על מנת שנוכל להסיק אם הם מועילים – זהו מתן תמריץ לאמת; (ג) מתן אפשרות לדיון חופשי, על מנת ללבן את השאלה אם הרעיון מהווה אמת או שקר.⁴⁰ הגותו של הוליוק מקדמת את ההשקעה של האדם בחיים כאן ועכשיו. ג'וסלין מקלור וצ'רלס טיילור (Jocelyn Maclure & Charles Taylor) סבורים כי החילוניות מורכבת משני סוגים של עקרונות: האחד, עקרונות מכווני התנהגות – שוויון מוסרי (שוויון בכבודו של האחר) וחופש המצפון; והאחר, עקרונות מוסדיים – הפרדת הכנסייה (הדת) מהמדינה והחובת של המדינה לשמור על ניטרליות כלפי תנועות דתיות וחילוניות כאחד. לגישתם, העקרונות המוסדיים נובעים מהעקרונות מכווני ההתנהגות.⁴¹ ניתן לסכם ולומר כי ברגע שהפרט אינו מאפשר לאמונות ושיקולים דתיים להכתיב את אורח חייו, הוא נכלל למעשה תחת ההגדרה של "חילוני", וחברה שהפרטים בה מגדירים את עצמם בהתאם

39 GEORGE JACOB HOLYOAKE, ENGLISH SECULARISM: A CONFESSION OF BELIEF 1–12 (Chicago, The Open Court Publishing Co. 1896).

40 הגדרתו של הוליוק ביטאה כמה עקרונות: הראשון הוא קידום איכות החיים באמצעות אמצעים חומריים; השני מניח כי המדע מצוי תחת השגחתו העליונה של האדם; והשלישי הוא, כלשונו, שטוב לעשות טוב ולחפש את הטוב באמצעות עשיית טוב לאחר. שם, בעמ' 1–57. ראו גם יעקב מלכין **במה מאמינים יהודים חילוניים** 11 (2000): "יהודים חילונים הומניסטים מאמינים בערכי מוסר כלל אנושיים הנבחנים באופן רציונלי על פי מידת תרומתם להומניזציה של האדם ולא ליכולת חייו. בעיניהם מכריע מבחן הערכים ההומניסטיים בכל מחלוקת שמתגלעת בין מצוות וחוקים העולים בקנה אחד עם ערכים אלה, לבין מצוותיה של דת ההלכה." מלכין ציין עוד בספרו (שם, בעמ' 68) כי "אנשים חילונים מאמינים... כי כל אמירה שהם מייחסים לה אמת, היא בבחינת הצעה שיש לבקר אותה ולבחנה, לנסות להפריכה ולתקנה בהתאם למה שמצאו תוך העיון, הדיון, הניסוי והיישום". עמדה דומה הציג יובל נח הררי במאמרו **בידיעות אחרונות**, שם קבע כי לחילוני יש שתי מחויבויות עיקריות: האחת היא לערך האמת, המבוססת על עובדות מדעיות; והאחרת היא לחמלה. לגישת הררי, מחויבות זו היא מוסרית, ומתבטאת בכך שעל החילוני לעזור לעצמו ולאחרים להשתחרר מסבל. יובל נח הררי "האמת החילונית" **ידיעות אחרונות** 31.8.2017. www.yediot.co.il/articles/0,7340,L-5010322,00.html

41 JOCELYN MACLURE & CHARLES TAYLOR, SECULARISM AND FREEDOM OF CONSCIENCE 21–23 (Jane Marie Todd trans., 2011). מאחר שהמדינה מורכבת מאזרחים בעלי מגוון רחב של תפיסות עולם, אין המדינה צריכה להזדהות עם שום דת או השקפת עולם. תמיכת המדינה בעמדה מסוימת עלולה ליצור שילוב של כוח פוליטי עם תפיסה דתית או חילונית, וכתוצאה מכך להדיר את אלה שאינם תומכים בעמדה זו.

לעקרונות האמורים היא חברה חילונית. אך זו כמובן רק אחת מבין מגוון הגדרות אפשריות.

2. זהות חילונית

נאמר בזהירות המתבקשת כי החברה החילונית מגלה קושי בעיצוב זהות קולקטיבית.⁴² אליעזר בן-רפאל וליאור בן חיים-רפאל טוענים כי זהות קולקטיבית עוסקת בתפיסה של הפרטים כ"חברים" בקולקטיב מסוים. עיצוב זהות מחייב קיומם של תנאים אחדים: הראשון, הפרטים רואים את עצמם כחלק מישות חברתית בעלת ייחודיות חברתית או תרבותית כלשהי, שאם לא כן אין כל משמעות להיותם "חברים" בקולקטיב; השני, הפרטים בחברה חשים מחויבות כלשהי כלפי פרטים אחרים הנמנים עם אותו קולקטיב; השלישי, לזיקה לקולקטיב מסוים יש השלכות על היחס אל מי שאינו נתפס חלק מהקולקטיב – ה"אחר". בן-רפאל ובן חיים-רפאל טוענים כי האמנציפציה של המיעוטים היהודיים באירופה "דחפה" חלק מהם לצאת מהיהדות על מנת להשתלב בחברה האזרחית. דא עקא, שוויון הזכויות והתהליכים שנלוו אליו יצרו אצל רבים משבר זהות, אשר הוביל לעלייה בקנאות הדתית בקרב חלק מהיהודים.⁴³ אכן, זהותו של היהודי החילוני הייתה מהולה בתחושת משבר, שנבעה מהעדר מכנה משותף מובהק.⁴⁴ לימים סיפקה התנועה הציונית פתרון לאומי למצוקה זו.

שאלת הזהות הלא-דתית מאתגרת מדינות רבות המבקשות לעצב זהות לאומית לשם שילוב מהגרים ואוכלוסיות אחרות בחברה.⁴⁵ חלק מהמדינות עושות כן באמצעות קביעת אמות מידה ותנאי סף להגירה. צרפת היא דוגמה מעניינת בהקשר זה.⁴⁶ למן שנת

42 אליעזר בן-רפאל וליאור בן חיים-רפאל "זהויות יהודיות בנות זמננו: עדיין 'עם יהודי' אחד?" **עיונים בתקומת ישראל** 16, 463, 464–466 (2006).

43 בן-רפאל ובן חיים-רפאל טוענים כי עליית החרדיות האשכנזית בגולה היוותה משקל נגד להתפתחותה של תנועת הציונות החילונית, שהייתה אחד מביטויי המודרנה בקרב היהודים. "אל מול התפשטות המודרנה פסק נחרצות משה סופר (1839–1762) – 'החתם סופר' – כי 'חדש אסור מן התורה'..." (שם, בעמ' 468).

44 שם, בעמ' 465–466: "שינויים אלה סייעו ליהודים רבים ואף דחפו אותם לצאת מהיהדות כדי להיות כמו כולם' או אף להצטרף לתנועות פוליטיות רדיקליות. אחרים, ועדיין הם היו רבים, ביקשו לאמץ את עיקרי המודרנה בשמרם על זיקתם ליהדות 'משופרת' או 'חדשה'. בעבורם ייצג עידן זה ברכה מהולה במשבר זהות."

45 LIAV ORGAD, THE CULTURAL DEFENSE OF NATIONS: A LIBERAL THEORY OF MAJORITY RIGHTS 66–72 (2015) (להלן: אורגד).

46 שם, בעמ' 88. אורגד מציין כי המקרה הראשון שבו סורבה בקשתו של אדם לקבל אזרחות בצרפת על בסיס insufficient assimilation היה המקרה של פיזיזה סילמי (Faiza Silmi) בשנת 2008. בית הדין בצרפת עשה שימוש בסעיף המאפשר לממשלה לסרב למתן אזרחות לבן זוג או בת זוג זרים על בסיס אי-היטמעות בחברה (שאינה קשורה לשפה). כפי שמסביר אורגד (שם): "The Conseil d'Etat invoked a provision in the French Civil Code according to which 'the government may, on grounds of indignity or lack of assimilation other than linguistic, oppose the

2007 כל אדם המבקש להגר לצרפת נדרש לחתום על הסכם השתלבות (contrat d'accueil et d'intégration) על מנת לקבל אשרת תושבות קבועה.⁴⁷ בשנת 2009 הכריז הנשיא לשעבר ניקולא סרקוזי על דיון ציבורי בשאלה "מיהו צרפתי", אשר התמשך חודשים רבים וזכה בתהודה משמעותית. עם זאת, הממצאים שהתקבלו לא הצליחו לגבש זהות משותפת. בתי המשפט בצרפת מייחסים חשיבות מכרעת לשאלה אם המהגר נטמע כנדרש וספג את ערכי החברה הצרפתית. כך, למשל, בית המשפט לערעורים בצרפת אישר לאחרונה פסק דין שבו נדחתה בקשת אזרחות צרפתית ממהגרת אלג'ירית משום שסירבה, ממניעים דתיים לכאורה, ללחוץ את ידו של פקיד הממשל בטקס הענקת האזרחות. לטענת בית המשפט, בסירובה הוכיחה המהגרת כי היא לא נטמעה בחברה הצרפתית, וזאת אף שהיא נשואה לגבר צרפתי משנת 2010.⁴⁸

דוגמה נוספת היא גרמניה. במהלך ספטמבר 2005 פרסם שר הפנים של מדינת בון-וירטמברג בגרמניה שאלות מנחות לקביעת נאמנותם של מהגרים המבקשים אזרחות גרמנית. מבחן נאמנות נערך בדרך של ריאיון אישי, שבו נעשה ניסיון לבחון את האמונות והשיקולים המוסריים של המהגר.⁴⁹ בשנת 2008 הוחלף המבחן למתכונת פדרלית, הכוללת 33 שאלות רבות בררה מתוך מאגר של 310 שאלות. גם אנגליה ביקשה לגבש זהות אנגלית.⁵⁰ בשנת 2003 פרסם משרד הפנים הבריטי

acquisition of French nationality by the foreign spouse,' and that 'no one may be naturalised unless he proves his assimilation into the French community.' It was the first time in French history that a citizenship application had been officially rejected on this ground".

47 שם, בעמ' 91-93. על פי ההסכם, המהגר מתחייב לכבד את ערכי היסוד של הרפובליקה הצרפתית, ליטול חלק בשיעורים ללימוד השפה הצרפתית ולהשתתף ביום הכשרה אזרחית, הכולל העברת תכנים בנושא הערכים הצרפתיים וצפייה בסרט בנושא החיים בצרפת והמוטו הצרפתי "liberté, égalité, fraternité" (חירות, שוויון ואחוזה). בסוף התהליך המהגר נדרש לעבור מבחן כישורי שפה וידע אזרחי. אי-עמידה בתנאי ההסכם יכולה להוביל לאי-הנפקת אשרת התושבות הסופית, לאי-חידושה ולעיתים אף לקנסות. צרפת גם אימצה מבחני טרום-הגירה (pre-departure integration), המיועדים להכשיר את מבקשי ההגירה לאורח החיים הרצוי.

48 Aurelien Breeden, *No Handshake, No Citizenship, French Court Tells Algerian Woman*, N.Y. TIMES (Apr. 21, 2018), www.nytimes.com/2018/04/21/world/europe/handshake-citizenship-france.html. ראו גם את הכרעת בית המשפט: [www.legifrance.gouv.fr/affichJuri](http://www.legifrance.gouv.fr/affichJuri/Admin.do?oldAction=rechJuriAdmin&idTexte=CETATEXT000036791217).

49 אורגד, לעיל ה"ש 45, בעמ' 94-97. אורגד מציג דוגמאות לחלק מהשאלות באותו ריאיון. למשל, כיצד תנהג בבנך אם יצהיר לפניך שהוא הומוסקסואל? איך תנהג ברעייתך או בבתך המעוניינות להתלבש כמו גרמניות אחרות? ועוד. אורגד מתייחס גם למבחן שקבעה מדינת הסן בשנת 2006, אשר לא יושם לבסוף בשל ההוראות הפדרליות.

50 אורגד מתאר בספרו (שם, בעמ' 105-112) את התהליכים לגיבוש זהות באנגליה. כך, למשל, דוח דנהם (Denham) ביקש לבחון את הסיבות לפרוץ המהומות בשנת 2001 בברדפורד (Bradford), בברנלי (Burnley) ובאולדהם (Oldham). הדוח מצא כי העדר זהות אזרחית או ערכים חברתיים

את עמדתו בשאלה "מה זה להיות בריטי"⁵¹ בין היתר קבע משרד הפנים כי להיות בריטי משמעו לכבד את הוראות החוק, את נציגי הפרלמנט, את המוסדות הדמוקרטיים ואת המסורת, ולהיות נאמן לסמלי הממלכה (קרי, למלכה). בהמשך נעשו נסיונות נוספים להגדיר "בריטיות" (Britishness) באמצעות "הערכים הבריטיים", דוגמת צדק חברתי, סובלנות, פלורליזם, שלטון החוק וכיוצא בהם.⁵² אך נסיונות אלה לא הגיעו לכלל הכרעה של ממש. חלף הכרעה בשאלה מהם הערכים הבריטיים, הוחלט לקיים מבחן – "מבחן החיים בבריטניה" (Life in the UK Test) – אשר כל מהגר נדרש לעבורו בטרם יוכל להתיישב בבריטניה.⁵³ ליאב אורגד טוען כי "מבחן החיים בבריטניה" משקף גישה פילוסופית מעניינת, שכן עד שנת 2013 לא כלל המבחן את ההיסטוריה של בריטניה, אלא רק את הגיאוגרפיה, החגים הלאומיים, מוסדות המדינה והעקרונות החוקתיים, ושורה ארוכה של נושאים הקשורים לחיי היומיום. בשנת 2013, במסגרת הבחינה מחדש של הזהות האנגלית, נכללה במבחן גם ההיסטוריה הבריטית. אורגד סבור כי בהשוואה למדינות אירופיות אחרות, המדינות באנגליה היא

"far less rigid".⁵⁴

בארצות הברית נעשה ניסיון בראשית המאה העשרים לעצב את "האמריקני הטוב" ("The Good American") באמצעות פיתוח תוכניות חינוך ייעודיות למהגרים, אשר ביקשו להנחיל את הערכים האמריקניים הראויים.⁵⁵ תוכניות אלה הסבירו, למשל, כיצד על עקרת הבית האמריקנית להתנהג, להתלבש ולבשל.⁵⁶ בתחילת שנות החמישים של המאה הקודמת השתנתה הגישה בארצות הברית, והושם דגש בהכרה בתרומתם של המיעוטים להיסטוריה של ארצות הברית.⁵⁷ מבחן ההתאזרחות בארצות הברית מתבטא

משותפים של אוכלוסיות מגוונות הוא בין הסיבות המרכזיות למהומות. ראו HOME OFFICE GREAT BRITAIN, BUILDING COHESIVE COMMUNITIES: A REPORT OF THE MINISTERIAL GROUP ON PUBLIC ORDER AND COMMUNITY COHESION 11–12, 19–20 (2001).

HOME OFFICE GREAT BRITAIN, THE NEW AND THE OLD: THE REPORT OF THE 'LIFE IN THE UNITED KINGDOM' ADVISORY GROUP 11 (2003). אורגד, לעיל ה"ש 45, בעמ' 106.

BRITISHNESS: TOWARDS A PROGRESSIVE CITIZENSHIP (Smith Institute, ; 107–106, שם, בעמ' Nick Johnson ed., 2007).

אורגד, לעיל ה"ש 45, בעמ' 107–105. המבחן בודק את כישוריו של המבקש להגר בשפה האנגלית, וגם את הידע לגבי החיים בבריטניה, וכולל 24 שאלות (שהנבחן נדרש לענות נכונה על 18 מהן).

שם, בעמ' 110.

שם, בעמ' 118.

RAYMOND F. CRIST, STUDENT'S TEXTBOOK: A STANDARD COURSE OF INSTRUCTION FOR USE IN THE PUBLIC SCHOOLS OF THE UNITED STATES FOR THE PREPARATION OF THE CANDIDATE FOR THE RESPONSIBILITIES OF CITIZENSHIP 23, 109–113 (1918), available at babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015009131932;view=1up;seq=115.

השינוי נבע מהחשש מפני איום הקומוניזם. הקונגרס הציב כתנאי להתאזרחות את הדרישה כי אדם יוכיח ידע והבנה ביסודות ההיסטוריה האמריקנית ובעקרונות הממשל האמריקני. דרישה זו מעוגנת בחקיקה פדרלית גם כיום. ראו 8 U.S.C. § 1423(a)(2) (2006).

בדרישה לענות נכונה, בעל פה ובאנגלית, על 6 מתוך 10 שאלות מתוך מאגר של 100 שאלות המתפרסמות מראש.⁵⁸

הניסיון לאפיין זהות לא פסח גם על מדינת ישראל.⁵⁹ ניסיון לגבש הסכמות בקשר לחקיקה של חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי נעשה עוד במהלך הכנסת השמונה-עשרה.⁶⁰ בדברי ההסבר להצעת חוק הלאום משנת 2011 נכתב כי "נחיצותו של חוק-יסוד: ישראל מדינת הלאום של העם היהודי, מקבלת משנה תוקף במיוחד בזמנים בהם יש המבקשים לבטל את זכותו של העם היהודי לבית לאומי בארצו, ואת ההכרה במדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי". הצעת חוק הלאום משנת 2011 הונחה על שולחן הכנסת פעמיים נוספות – בשנת 2015 ובשנת 2017.⁶¹ במקביל

58 מבחן האזרחות האמריקני, כפי שמסביר אורגד, מבטא את השינוי התרבותי שהתחולל לאורך ההיסטוריה בהליך הקבלה של אזרחות אמריקנית, ואת ההפכותו מפרויקט שאפתני שדרש מהמהגרים לאמץ מאפיינים תרבותיים אמריקניים למבחן טכני קל יחסית בהשוואה למבחני האזרחות באירופה. ראו אורגד, לעיל ה"ש 45, בעמ' 119.

59 נכון להבהיר כי המקרים המתוארים לעיל עוסקים בזהות לאומית, ולא בזהות דתית או חילונית. בישראל, ניתן לומר בזהירות, הזהות הלאומית והזהות הדתית אוהזות זו בזו לעיתים. כאן המקום להזכיר את הניסיון של מדינת ישראל בראשית ימיה לגבש זהות ישראלית אחידה. מדיניות זו, שזכתה בכינוי "כור ההיתוך", קודמה באמצעים שונים דרך הקיבוץ הישראלי וצבא ההגנה לישראל. לדיון נוסף ראו דוד בן-גוריון **יחוד ויעוד – דברים על ביטחון ישראל** 171–172 (מהדורה שלישית, 1980). בהתייחסו לכור ההיתוך מציין בן-גוריון: "לנו אין זמן. ההיסטוריה דוחקת אותנו. עלינו לפעול במהירות. גם פיתוח הארץ וטיפול תרבותנו וגם שמירת ביטחוננו מחייבים קצב מואץ ומזורז, כי אין יודע מה ילד יום. ויש עוד דבר: יהודי הגולה המתכנסים בהמוניהם בארץ אינם יכולים להמשיך כאן אורח-חיים... בלי תמורה יסודית במבנה הכלכלי-חברתי של המוני העולים – לא תיתכן קליטת העליה ולא יוקם משק לאומי... מיזוג הגלויות, איחוי קרעי התפוצות, הריסת מחיצות העדות וביצוע התמורה החברתית-הכלכלית במבנה המוני העולים – ייתכנו בכוח תנופה חינוכית רב-אונים ורחבת-היקף בקרב בני הנוער... היתוך מהיר של הגלויות יתכן אך ורק בקרב הנוער הזה, שיצא מכלל ילדות ולכלל בגרות לא הגיע, ויש ביכולתנו לעצבו, ולצור דמותו לפי צרכי התקופה המכרעת של הנחת היסודות."

60 ביוזמתם של חברי הכנסת אבי דיכטר (ליכוד) וזאב אלקין (ליכוד). ראו הצעת חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, פ/3541/18 (להלן: הצעת חוק הלאום).

61 במקביל להצעת החוק של דיכטר ואלקין הוצגו נוסחים נוספים על ידי חברת הכנסת איילת שקד (הבית היהודי) (הצעת חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, פ/1550/19; הצעת חוק זהה הוגשה על ידי חברת הכנסת מירי רגב ב-9.6.2014) ועל ידי חברת הכנסת שולי מועלם (הבית היהודי) (בשנת 2017). לצד נוסחים אלה הוגשו באותו עניין גם שתי הצעות חוק פרטיות על ידי חבר הכנסת אלעזר שטרן (התנועה) (הצעת חוק-יסוד: מדינת ישראל, פ/2883/19) ועל ידי חברת הכנסת רות קלדרון (יש עתיד) (הצעת חוק-יסוד: מגילת העצמאות והמדינה היהודית והדמוקרטית, פ/1539/19). ביסוד הצעותיהם של חברי הכנסת שטרן וקלדרון עומד הנוסח של סעיף המטרות בחוק, הקובע את מהותה של המדינה כמדינה יהודית ודמוקרטית. זאת, להבדיל מהנוסחים האחרים, המבחינים בין המהות היהודית למהות הדמוקרטית תוך מתן עדיפות לאופייה היהודי של המדינה. חשוב להזכיר, בהקשר זה, את הצעת החוק שהגיש חבר הכנסת בני בגין (הליכוד) – הצעת חוק-יסוד: מדינת ישראל, פ/1587/20. ביסוד הצעתו של חבר הכנסת בגין עמד הנוסח ממגילת העצמאות

נעשו נסיונות לגבש נוסח מוסכם, ובמאי 2017 עבר החוק בקריאה טרומית. בעקבות זאת הוקמה ועדה מיוחדת לצורך השלמת הליכי החקיקה,⁶² וב-19 ביולי 2018 אושרה הצעת החוק בקריאות השנייה והשלישית.⁶³ בין השינויים המרכזיים בחוק-יסוד הלאום ניתן למצוא את ההתייחסות לשפה הערבית (בחוק נקבע כי השפה הערבית בעלת "מעמד מיוחד")⁶⁴ ואת אי-ההתייחסות למדינת ישראל כמדינה דמוקרטית (לאחר שבנוסחים קודמים של החוק הייתה התייחסות כזו). כמו כן אין בחוק התייחסות לשוויון. מעניין שבנוסח שעבר בקריאה הראשונה (כמו גם בנוסח הסופי) הושמטה הדרישה שבית המשפט יפרש לקונה על בסיס עקרונות המשפט העברי. למעשה, מדובר בנסיגה מהוראות סעיף 1 לחוק יסודות המשפט, התש"ס-1980, שבו המשפט העברי נזכר בסיפא של הסעיף.⁶⁵

המגדיר את אופייה של המדינה. כך נקבע בס' 1 להצעה: "ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי, המושתתת על יסודות החרות, הצדק והשלום לאור חזונו של נביאי ישראל ומקיימת שוויון זכויות לכל אזרחיה." נראה כי עקרון השוויון לא היה מקובל על חברי הקואליציה, ולכן הצעתו של בגין לא קודמה.

62 בראש הוועדה עמד חבר הכנסת אמיר אוחנה (ליכוד). דיון ראשון התקיים ביום 26 ביולי 2017. ראוי להוסיף כי הממשלה בחרה לקדם דווקא את הנוסח המקורי של חוק הלאום, שהוגש על ידי חבר הכנסת אבי דיכטר, ולא את המתווה שגיבש ראש הממשלה (להלן: מתווה ראש הממשלה). במתווה ראש הממשלה נקבעה "הגדרת זהותה של מדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי, ועיגון ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, ברוח העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל".

63 חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, ס"ח התשע"ח 898 (להלן: חוק-יסוד הלאום). הצעת החוק עברה ברוב של 62 בעד, 55 נגד ושני נמנעים. בימים אלה תלויה ועומדת עתירה שהוגשה לבג"ץ נגד חוק-יסוד הלאום (בג"ץ 5555/18 חסון נ' כנסת ישראל). ניתן לומר כי לחוק-יסוד הלאום יש שני רבדים: רובד הצהרתי ורובד מעשי. אומנם, עמדתנו היא כי ברובד המעשי לא שינה חוק-יסוד הלאום דבר, שכן זהותה של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית המקדמת שוויון של כלל אזרחיה מתקיימת ממילא בחוקי יסוד אחרים, כגון חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו. עם זאת, אין להפחית מחשיבותו של הרובד ההצהרתי. רובד זה עלול לסייע בקידום עקרונות אנטי-ליברליים ולחזק את אופייה היהודי של מדינת ישראל על חשבון אופייה הדמוקרטית. למעלה מן הצורך, ואף שאין אנו סבורים כי בית המשפט העליון יבטל את חוק-יסוד הלאום או יקבע בו שינויים, נציין כי עמדתנו במחלוקת שהתגלעה בעניין לאחרונה היא שלבית המשפט העליון יש סמכות לבטל או לתקן את חוקי היסוד. ראו: YANIV ROZNAI, UNCONSTITUTIONAL CONSTITUTIONAL AMENDMENTS: THE LIMITS OF AMENDMENT POWERS (2017).

64 ס' 4(ב). ס' 4(ג) קובע כי "אין באמור בסעיף זה כדי לפגוע במעמד השפה הערבית בפועל ערב תחילתו של חוק-יסוד זה". תוספת זו עומדת לכאורה בסתירה לסעיפים 4(א) ו-4(ב), ולכן אין זה ברור כיצד יפרש אותו בית המשפט העליון. ראו, למשל, אלכסנדר יעקובסון "מעמד העברית והערבית בישראל" (מרכז למחשבה ציונית, יהודית, ליברלית והומניסטית, 2014).

65 "ראה בית המשפט שאלה משפטית הטעונה הכרעה, ולא מצא לה תשובה בדבר חקיקה, בהלכה פסוקה או בדרך של היקש, יכריע בה לאור עקרונות החירות, הצדק, היושר והשלום של המשפט העברי ומורשת ישראל." כאמור, בחוק-יסוד הלאום הושמט "המשפט העברי".

אנו שותפים לדעה כי היה טוב אילולא בחרה הכנסת להכניס את חוק-יסוד הלאום לספר החוקים של מדינת ישראל.⁶⁶ ראשית, החוק מחריף את הקיטוב – הקיים ממילא – בין הקבוצות השונות במדינה, ופוגע באיזון העדין שנקבע על ידי האבות המייסדים של מדינת ישראל בין אופייה היהודי של המדינה לאופייה הדמוקרטי.⁶⁷ שנית, קשה להבין כיצד הוספת הדת לעקרון היסוד המעוגן בסעיף 1(ב) לחוק מתיישבת עם ההגדרה העצמית של העם היהודי. הדת, ובמיוחד הדת היהודית, אינה מכירה בהגדרה עצמית לא של הפרט ולא של הכלל. כל דת מתייחסת לרצון האל כעומד מעל לכל הגדרה עצמית. שלישית, ההתייחסות לשפה הערבית נתפסת כפגיעה במעמדה של השפה הערבית במדינת ישראל ובהפחתת מעמדה ממעמד של שפה שנייה למעמד נחות יותר. שינוי זה הוא אומנם הצהרתי בלבד, אך יש בו כדי להשפיע על תחושת ההשתייכות של המיעוט הערבי בישראל ולפגוע בזכותו של המיעוט לשמור על תרבותו, שפתו ואורחות חייו. לגישתנו, לנוכח המצב החברתי-הפוליטי בחברה הישראלית היה דווקא צורך לקדם יוזמות לשון ליברליות, רב-לשוניות, המנגישות את השפה הערבית, ולא לבטל את מעמדה הרשמי – דבר שעלול לחזק מגמות אנטי-סובלניות כלפי מיעוטים.⁶⁸

3. תרבות חילונית בישראל

התרבות היהודית החילונית היא ייחודית, והתגבשה כזרם מתרבות החילון המערבית בעת המודרנית.⁶⁹ ניתן לייחס זאת לשתי סיבות לפחות: האחת, היות היהודים מיעוט

66 מה גם שזהותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ממילא נטועה עמוק בשית המשפט הישראלי ומעוגנת בחוקי היסוד ובמגילת העצמאות. ראו, למשל, ס' 1א לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו, הקובע כי "חוק-יסוד זה, מטרתו להגן על כבוד האדם וחירותו, כדי לעגן בחוק-יסוד את ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית".

67 כפי שטענו עמיר פוקס ומרדכי קרמניצר, "החוק עוסק בזהות המדינה ומתמקד באופייה היהודי, תוך גימור אופייה הדמוקרטי והתעלמות מכל תוכן של אופייה הדמוקרטי". עמיר פוקס ומרדכי קרמניצר "הצעת חוק-יסוד: מדינת ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי – חוות דעת שהוגשה לוועדת השרים לענייני חקיקה" **המכון הישראלי לדמוקרטיה** (2.5.2014) www.idi.org.il/ministerial-committee/4643. לעמדה אחרת ראו, לאחרונה, חגי ויניצקי ושאל שארף **הצעת חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי** (מכון בגין למשפט וציונות, 2017).

68 לעיון נרחב בעמדה זו ראו יונתן מנדל, דפנה יצחקי ומיטל פינטו "רשמית שאינה מוכרת: על מעמדה המעורער של השפה הערבית בישראל והצורך לתקנו" **גילוי דעת** 10, 17, 31–34 (2016).

69 כפי שתיאר ידידיה צ' שטרן בפתח המבוא שחיבר לספרו של יצחק ברנד **מיהו חילוני? קריאות הלכתיות** 13 (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012): "היהדות, כפי שנתפסה במהלך ההיסטוריה, הייתה חבילה זהותית אחת, שמרכיביה השונים – דת, לאום, חברה ותרבות – אחוזים זה בזה לכאורה לבלי הפרד. לו נשאלו יהודי הדורות בדבר מהות יהדותם יש להניח כי המרכיב הדתי היה מקבל מקום של בכורה בתשובותיהם, וזאת בין שמדובר בחיים בצלו של מקדש או בחורבנו, בקיום ריבוני או בתנאי שיעבוד, בתור זהב או בעת ניוון, באירופה, באפריקה או באסיה. והנה, במאתיים השנים האחרונות לערך, החל בסופה של המאה השמונה עשרה, נתפרדה החבילה הזהותית. מכאן

בגולה; והאחרת, המסורת התרבותית של היהדות, אשר סייעה ליהודים לשמר את ייחודיותם לאורך ההיסטוריה.⁷⁰ למעשה, התרבות החילונית היהודית היא "חילונית למחצה", שכן גם היהודים המגדירים את עצמם חילונים מקיימים חלק ממצוות הדת.⁷¹ כבר מראשיתה הייתה היהדות תרבות פלורליסטית, בעלת גוונים שונים שהתקיימו במקביל בארץ ישראל ובתפוצות, אך עד למאה השמונה-עשרה ולעידן זכויות האדם, התקיים הפלורליזם במסגרת גבולותיה של ההלכה היהודית.⁷² השאיפה לחדש את היהדות כתרבות לאומית היא פרי משנתה של התנועה הציונית, וביטאו אותה בחדות אחד העם וחיים נחמן ביאליק, אשר האמינו כי יש ביהדות כתפיסה תרבותית כדי להשפיע על המסורות הלאומיות החיוביות שיונחלו מדור לדור.⁷³ שאלת השאלות הייתה כיצד להתגבר על התהום המתרחבת בין "הדור הישן", הדבק בגרסה מקובעת של דתיות יהודית, לבין "הדור החדש", המסתער בשקיקה על אוצרות התרבות האירופית המודרנית ומבקש להשליך מעליו חלק מהמטען היהודי הגלוי.⁷⁴ הגותו של אחד העם

והלאה חלק הארי של היהודים המעוניינים בשימור זהותם היהודית מדגישים את הלאום, את החברה ואת התרבות, אך אינם מייחסים חשיבות למרכיב הדתי-הלכתי.

70 אמנון רובינשטיין "מיעוטים לא-ליברליים ואנטי-ליברליים" **משפט ועסקים** יט 695, 700 (2016). (להלן: רובינשטיין "מיעוטים לא-ליברליים").

71 כאן דרושה הבהרה מסוימת. כאחיו החילוני הלא-יהודי, שאליו התייחסנו לעיל, גם ההגדרה של החילוני היהודי היא קשה. כך, למשל, היהודי החי בישראל שונה מאחיו היהודי הקנדי או האמריקני המתגורר בחוץ-לארץ. היהודי המתגורר בתפוצות נחלק לשלוש קבוצות מרכזיות: היהדות הרפורמית, היהדות האורתודוקסית והיהדות הקונסרוטיבית. כל קבוצה, למעט האורתודוקסית, בוחרת לקיים חלק מסוים ממצוות הדת (או המסורת) אך דוחה אחרות. ניתן לומר כי היהדות הרפורמית קרובה יותר ליהודי החילוני בישראל, ושואפת להתאים את הנורמות הדתיות לדרישותיה של הסביבה הכללית המודרנית-החילונית. ראו אפרים תבורי ועוזי רבהון "הפרופיל הדתי של היהודים הרפורמים בארצות הברית" **היהדות הרפורמית: הגות, תרבות וחברה** 92, 101–107 (אבינועם רוזנק עורך, 2014).

72 יעקב מלכין "מבוא – ייחודה של התרבות היהודית החילונית בתרבויות העם היהודי" **תרבות היהדות החילונית – הגות חדשה בישראל** 13, 15 (יעקב מלכין עורך, 2006).

73 כך, למשל, בעודו מתגורר בתל אביב, נהג חיים נחמן ביאליק לכנס מדי שבוע "עונג שבת" – התכנסות שבועית קבועה להשמעת דברי תורה ועיון. ביאליק ראה בכך מעשה תרבותי שנועד למלא את השבת בתוכן יהודי חילוני, כתחליף או כתוספת לסדר היום הדתי. ראו אבנר הולצמן **חיים נחמן ביאליק** 202 (2009). ראו גם את דבריו בהרצאה שנשא באספת העם העברית בלונדון בשנת 1926: "כל המסורה שלנו, יסודות המדע הלשוני, הנקוד, יסודות הדקדוק, הלקסיקוגרפיה – כל אלה הן יצירות קבוציות. יתר על כן, אפילו יצירות היחידים שנשארו לדורות – כח קולקטיבי אצור בהן. הם שליחי הצבור כולו ושכינת האומה דברה מתוך גרונם. ואם רוצים אנו להנחיל לבאים אחרינו את הרכוש הקבוצי שלנו – עלינו לצרף לו את סמכותם של באי-כח האומה. עלינו לחדש את הסמיכה, אשר לה נבאו, שתשוב עם ימות-המשיח. הסמיכה היא המסורת. ההשתלשלות, חוטה-השדרה של יצירת-העם הקבוצית, הגעגועים להתחדשות הסמיכה הם געגועים לסמכות לאומית." חיים נחמן ביאליק "על כנוס הרוח" **פרויקט בן-יהודה** benyehuda.org/bialik/dvarim_shebeal_peh14.html.

74 אליעזר שביד **היהדות והתרבות החילונית – פרקי עיון בהגות היהודית של המאה העשרים** 9, 25–27 (מאיר איילי עורך, 1981).

ביקשה להקים תשתית למפעל חינוכי הכולל מרכז רוחני שבו תתגבש תרבות יהודית לאומית חדשה. יהדות הגולה תזדהה עם המרכז במהלך בנייתו, והוא יהווה לגביה מופת לחיקוי. הווייתו של עם היא בבחינת קשר רצוף של הדורות; היא קודמת לתרבות ולתכניה הרוחניים, ומהווה להם תשתית. בהנחה זו גלומה נקודת הראות החילונית של אחד העם. הציוויליזציה הדתית לא הייתה אלא גלגול אחד של הרוח הלאומית, אשר באה לידי ביטוי בדורות שונים בצורות שונות, ומבטאת יצר קיומי רציף ואחיד.⁷⁵ ההגדרה של "יהודי ישראלי" היא חמקמקה ומורכבת. לאורך השנים האחרונות נערכו כמה סקרי עומק בקרב הציבור היהודי בכלל והציבור היהודי-הישראלי בפרט. סקרים אלה מאפשרים התבוננות על ואל תוך חלקים גדולים בציבור הישראלי. אחד הפרויקטים המעניינים בשנים האחרונות הוא יוזמה של קרן אבי חי. בשנת 2009 פרסמה הקרן מחקר משותף לה ולמכון הישראלי לדמוקרטיה אשר ביקש לבחון, באמצעות סקרים שערך מרכז גוטמן, את דמותה היהודית של החברה הישראלית.⁷⁶ הסקרים נסמכו על מדגם מייצג של הציבור הישראלי היהודי הבוגר (מגיל עשרים ומעלה) שנדגם על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, וכללו 2,803 מרואיינים. על פי הממצאים, 51% מהנשאלים השיבו כי המונח "יהודי" מגדיר בצורה הטובה ביותר את זהותם, בעוד ש-41% השיבו כי המונח "ישראלי" מגדיר אותם בצורה הטובה ביותר.⁷⁷ ממצאים אלה אינם מעידים בהכרח על התקרבות לדת היהודית, שכן ייתכן שהם מלמדים על התקרבות ללאום היהודי או לעם היהודי. מעניינת במיוחד תשובתם של הנשאלים לשאלה "איך היית מגדיר את עצמך מבחינה דתית?": 3% הגדירו את עצמם חילונים אנטי-דתיים; 43% – חילונים לא אנטי-דתיים; 32% – מסורתיים; 15% – דתיים; ו-7% – חרדים. מעבר לכך, 80% מאמינים בקיומו של אלוהים ובגמול על מעשים טובים, 77% סבורים

75 אמנון רובינשטיין **מהרצל עד רבין והלאה – מאה שנות ציונות** 284–285 (1997). ראו גם את התייחסותו של אחד העם באחד מכתביו משנת 1897 להבדל בין היהודי המאמין ליהודי השואל: "שני מיני היהודים האלה, אע"פ שיוצאים הם מתוך 'התחלות ראשונות' הרחוקות זו מזו כשתי הקצוות, מגיעים איפוא לבסוף גם שניהם לרגש אחד וחפץ אחד: רגש אהבה וכבוד לקנייני העם הרוחניים וחפץ התחיה הלאומית על יסוד הקשר ההיסטורי שבין 'קוב"ה ואוריינת וישראל', קשר ששניהם מודים בו ושניהם חפצים בו, ואינם מחולקים אלא בהשקפתם העיונית על אופן היותו והתפתחותו, על שאלת מוקדם ומאוחר בשלשלת הסבות והמסובכים... המחלוקת הזאת, בכל גודל ערכה הדתי, אינה מולידה פירוד יסודי ביניהם בדבר תכונת העבודה הלאומית. תחיה, לא בריאה, היא המטרה הרצויה לשניהם..." אחד העם "תחיה ובריאה" פרויקט בן-יהודה benyehuda.org/ginzberg/Gnz054.html

76 כפי שמתואר ב**דוח אבי חי**, לעיל ה"ש 9, בעמ' 9: "במחצית הראשונה של שנת 2009 ערך מרכז גוטמן... סקר לבחינת דמותה היהודית של החברה הישראלית מן ההיבטים של רמת דתיות, אמונה, ערכים ומנהגי דת ומסורת. בנוסף, התייחס הסקר לעמדות הציבור היהודי-הישראלי כלפי המדינה והחיים הציבוריים, ליחסים בין קבוצתיים בחברה הישראלית-היהודית וליחס של יהודים ישראלים כלפי יהדות התפוצות."

77 4% מהנשאלים השיבו כי עדתם (אשכנזי או ספרדי) היא שמגדירה אותם בצורה הטובה ביותר, ורק 4% השיבו כי אופן שמירת המסורת שלהם (דתי-לא-דתי) הוא מה שמגבש את זהותם. שם, בעמ' 63.

כי יש כוח עליון המכוון את העולם, 74% מאמינים בעונש על מעשים רעים, 72% סבורים כי תפילה יכולה לסייע לאדם להיחלץ ממצב רע, ו-65% טוענים כי התורה והמצוות הן צו אלוהי. 80% מכלל היהודים בישראל טוענים כי חשוב לערוך טקס נישואים בברכת רב, 90% מעידים כי "חשוב" עד "חשוב מאוד" לערוך את סדר פסח, 76% מהיהודים הישראלים שומרים על אכילת אוכל כשר בבית, 94% דירגו את ברית המילה כ"חשובה" עד "חשובה מאוד", ושיעורים דומים דירגו כך את טקס בר המצווה (91%), את אמירת הקדיש (90%) ואת הקבורה על פי המסורת (86%).⁷⁸ מחברי דוח **אבי חי** מסכמים כי יש התעניינות בקרב יהודים ישראלים רבים "במקומה של הדת במדינת ישראל ובמשמעות של 'מדינה יהודית' ומביעים עמדה אוהדת כלפי ביטויים של דת ומסורת במרחב הציבורי".⁷⁹ עם זאת, הישראלים גם מבקשים לשמור על חופש הבחירה האישי שלהם, ו"מרבית הישראלים סבורים כי ישראל יכולה להיות גם מדינה יהודית השומרת על ההלכה הדתית וגם מדינה דמוקרטית".⁸⁰ המחלוקת בין הגישות השונות, כפי שבאו לידי ביטוי בדוח **אבי חי**, יוצרת קונפליקט, ורק "קרוב למחצית סבורים שיש להעדיף תמיד את הדמוקרטיה על פני ההלכה".⁸¹

בסקר שערך מכון Pew נבחנו השסעים והפערים בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל לגבי ערכים פוליטיים ותפקיד הדת בחיים הציבוריים.⁸² הסקר מבוסס על ראיונות אישיים בקרב 5,601 ישראלים מעל גיל שמונה-עשרה.⁸³ ממצאי הסקר מלמדים כי כמעט כל המרואיינים מקבלים על עצמם אחת מההגדרות הבאות: חרדים, דתיים, מסורתיים או חילונים.⁸⁴ היהודים המשייכים את עצמם לקבוצה החרדית מקפידים בדרך

78 שם, בעמ' 26, 35–38 ו-44.

79 שם, בעמ' 10.

80 שם.

81 שם. 44% סבורים כי בכל מקרה של סתירה בין ההלכה היהודית לבין עקרונות דמוקרטיים יש להעדיף את שמירת הדמוקרטיה, 36% השיבו כי יש לפעול "לפעמים כך ולפעמים אחרת", ו-20% קבעו כי בכל מקרה יש לבכר את שמירת ההלכה היהודית. שם, בעמ' 57.

82 PEW RESEARCH CENTER, ISRAEL'S RELIGIOUSLY DIVIDED SOCIETY (2016), assets. <http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2016/03/Israel-Survey-Full-Report.pdf> (Pew Research Center) "החלוקה הדתית בחברה הישראלית" http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2016/03/israel_survey_overview.pdf (להלן: סקר Pew). מכון Pew הוא מכון מחקר אמריקני א-מפלגתי הפועל משנת 2004 ועורך סקרי דעת קהל, מחקר דמוגרפי, ניתוחי תוכן ומחקרים נוספים במדעי החברה ברחבי העולם.

83 ראוי להבהיר כי הסקר כולל דגימה עודפת. כלומר, נערכו בקרב הקבוצות השונות באוכלוסייה ראיונות נוספים מעבר למספר הדרוש למדגם אקראי, וזאת על מנת לנתח את העמדות השונות (דגימה זו תוקנה סטטיסטית, כך שנוצרים, דרוזים, חרדים ומתנחלים ישראלים מיוצגים באופן יחסי לחלקם הממשי באוכלוסייה). ראו סקר Pew, שם, בעמ' 6.

84 40% מכלל אוכלוסיית המבוגרים בישראל מזהים את עצמם כחילונים; 23% – כמסורתיים; 10% – כדתיים; 8% – כחרדים; 14% – כמוסלמים; 2% – כדרוזים; ו-2% – כנוצרים. רק 1% הגדירו את עצמם כחסרי דת או "אחר". בבחינת השיעורים בתוך האוכלוסייה היהודית נמצא כי 49% מגדירים את

כלל יותר על ההלכה, ומביעים העדפה חזקה למדינה יהודית על פני מדינה דמוקרטית. בקרב הקבוצה הדתית נמצא כי הרוב מקיימים את מצוות הדת (שמירת כשרות ושבת, למשל),⁸⁵ אך הם מעורים יותר בחברה הכללית בישראל מאשר החרדים, ושיעור הגברים הדתיים ששירתו בצבא גדול בהרבה משיעור הגברים החרדים שעשו זאת. המסורתיים נמצאים בטווח רחב באמצע בין הקבוצה הדתית לקבוצה החילונית, והם מדווחים על מידות שונות של הקפדה דתית.⁸⁶ יהודים חילונים תופסים את זהותם כיהודים בעיקר כעניין של מוצא או תרבות, והדבר משתקף באמונותיהם ובמנהגיהם.

ממחקר נוסף שפרסם המכון הישראלי לדמוקרטיה עולה כי הזהות העיקרית לגבי הציבור שמגדיר את עצמו חילוני היא הזהות הישראלית (76% מהנשאלים), לעומת 14% שלגביהם הזהות העיקרית היא יהודית.⁸⁷ לא רק שחילונים מעטים בלבד פוקדים את בית הכנסת מדי שבוע או מתפללים באופן תדיר, אלא רבים מהם (40%) טוענים כי הם אינם מאמינים באלוהים. ברם, חלקים נרחבים מהחילונים מקפידים על מה שניתן לכנות היבטים תרבותיים של הדת. למשל, 87% מהחילונים מעידים כי אירחו או השתתפו בסדר פסח, וכמחצית (53%) אומרים כי הם מדליקים נרות שבת לפעמים.⁸⁸ אין הדבר ייחודי לישראל. בסקר של מכון "גאלופ" נבחנו 57 מדינות ויותר מ-50,000 משתתפים

עצמם חילונים; 29% – מסורתיים; 13% – דתיים; ו-9% – חרדים. סוגיה בפני עצמה היא גודל האוכלוסייה הערבית-החילונית בישראל. מעניין שבמחקרים השונים אין מקטלגים אוכלוסייה זו. ודוק, יותר ויותר ערבים מביעים עמדות חילוניות ליברליות. כך, למשל, בשנת 2015 טענו 59.6% מהאוכלוסייה הערבית כי ישראל צריכה להשתלב בעולם המערבי יותר מאשר במדינות הערביות והמוסלמיות שבאזור. כ-52.9% השיבו כי על ישראל לקיים עם מדינות ערב קשרים הכרחיים בלבד. ראו רובינשטיין **שבטי מדינת ישראל**, לעיל ה"ש 10, בעמ' 369.

85 86% מקרב הנשאלים שזיהו את עצמם כחרדים ו-69% מקרב הנשאלים שזיהו את עצמם כדתיים תומכים בכך שההלכה צריכה להיות חוק המדינה. 85% מהחרדים ו-74% מהדתיים אומרים כי הם משתתפים בטקסים דתיים בכל שבוע.

86 לעומת 76% מהחרדים ו-58% מהדתיים המתפללים לפחות פעם אחת ביום, אלה שהגדירו את עצמם מסורתיים מפגינים הרגלי תפילה אחידים פחות: אחד מכל חמישה ציינו כי הם מתפללים בכל יום (21%), 15% ציינו כי הם מתפללים אחת לשבוע, כשליש העידו כי הם מתפללים אחת לחודש או לעיתים רחוקות (32%), וכשליש ציינו כי הם אינם מתפללים כלל (כ-31%). הבדלים נוספים במחויבות לדת מתבטאים גם במנהגים דתיים יהודיים נוספים. למשל, מעטים מאוד – אם בכלל – מקרב החרדים או הדתיים אומרים כי הם נוסעים ברכב בשבת, ואילו כמעט כל החילונים (95%) נוסעים בשבת. המסורתיים, לעומתם, מפולגים גם לגבי סוגיה זו – 53% מעידים כי הם נוסעים בשבת, ואילו 41% נמנעים מנסיעה בשבת.

87 תמר הרמן, אלה הלר, חנן כהן, דנה בובליל ופאדי עומר **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2016** (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2016) (להלן: **מדד הדמוקרטיה 2016**). מפילוח המגזרים עולה כי הציבור החילוני הינו המגזר היחיד שמגדיר את הזהות הישראלית כעיקרית. לשם השוואה, רק 1% מהציבור החרדי, 16% מהמגזר הדתי-הלאומי, 40% מהמסורתיים-הדתיים ו-47% מהמסורתיים-הלא-דתיים הגדירו את הזהות הישראלית כעיקרית.

88 סקר Pew, לעיל ה"ש 82, בעמ' 18. 60% מהחילונים אומרים כי הם אינם הולכים לבית כנסת כלל. רק 1% מהחילונים מעידים כי הם מתפללים בכל יום, לעומת 79% שאינם מתפללים כלל.

בנוגע לרמת דתיותם.⁸⁹ הסקר מצא כי הדת עם שיעור הדתיים הנמוך ביותר היא היהדות: רק 38% מהנשאלים היהודים הגדירו את עצמם "דתיים", לעומת 81% מהנוצרים, 74% מהמוסלמים ו-82% מההינדים. יש לזכור כי מדובר בהגדרה סובייקטיבית של הפרט, ודתיותו אינה נבחנת לפי מידת השתתפותו בפולחן הדתי וקיום מנהגי הדת. ייתכן שלדעת צופה מהצד החילוני נראה דתי למחצה שכן הוא מקיים מצוות שונות.

אכן, השאלה "מיהו חילוני" מנביעה תשובות רבות ושונות, המקשות מציאת מכנה משותף מוסכם: 47% מקבוצת החילונים שאינם אנטי-דתיים מתעניינים בשאלה "מיהו יהודי", ובכך מעניקים למעשה מקום רב יותר לדת בזהות החילונית. אכן, רק 20% מקבוצת החילונים האנטי-דתיים סקרנים ביחס לשאלה זו.⁹⁰ נוסף על כך, 62% מקרב החילונים שאינם אנטי-דתיים אמרו כי המילה שממחישה יותר מכל את זהותם היא "ישראלי", 31% הצביעו על המילה "יהודי", 5% הגדירו את עצמם לפי עדת המוצא (מזרחי, אשכנזי), ו-2% הגדירו את עצמם לפי אופן שמירת המסורת (דתי/לא-דתי).⁹¹

בסקר אחר, שנערך בשנת 2017, נמצא כי היהודים החילונים חשו פחות בנוח לחיות בישראל כמי שהם בהשוואה לחברי קבוצות יהודיות אחרות.⁹² ההסבר המתבקש לנתון מפליא זה הוא העדר יכולת השפעה של הציבור החילוני על סוגיות מהותיות הנוגעות באורח חייו וביחסים שבין דת למדינה. כך, למשל, סקר שערך מכון רפי סמית בשנת 2018⁹³ מצייר תמונה של חוסר שביעות רצון של הציבור החילוני מהעדר תחבורה

89 WIN-GALLUP INTERNATIONAL, GLOBAL INDEX OF RELIGIOSITY AND ATHEISM 4 (2012), www.scribd.com/document/136318147/Win-gallup-International-Global-Index-of-Religiosity-and-Atheism-2012. ראו גם "סקר: אוכלוסיית העולם דתית פחות, אתאיסטית יותר" וואלה (20.8.2012) news.walla.co.il/item/2559616.

90 דוח אבי חי, לעיל ה"ש 9, בעמ' 61.

91 שם, בעמ' 64.

92 שמואל רוזנר, סטיבן פופר ונח סלפקוב אינדקס הפלורליזם לשנת 2017 – תוצאות הסקר (המכון למדיניות העם היהודי, 2017) jppi.org.il/new/he/article/english-2017-pluralism-index-survey-results/. בדירוג רמת הנחות מ-1 עד 4 השיבו ה"חילונים לחלוטין" כי הם מרגישים בנוח ברמה של 3.19; החילונים הקצת-מסורתיים – ברמה של 3.3; הדתיים הליברלים – 3.4; והמסורתיים – 3.45. שלוש הקבוצות שדיווחו על התחושה הכי נוחה הן היהודים הדתיים (3.63), החרדים (3.64) והחרדים-הלאומיים (החרד"לים) (3.70).

93 רפי סמית ואולגה פניאל מדד הדת והמדינה – דו"ח מס' 10 (מכון רפי סמית, 2018) (להלן: **מדד הדת והמדינה 2018**). מדד הדת והמדינה הוא מחקר דעת קהל שנתי שנערך על ידי מכון רפי סמית בעבור עמותת חדר"ש לחופש דת ושוויון. המדד עוקב אחר דעת הקהל בנושאי דת ומדינה ואחר השינויים שחלים בה. כך, למשל, מהמדד האחרון עולה כי 66% מהציבור היהודי תומכים בהפרדת הדת מהמדינה. נתון זה גדל בהדרגה למן שנת 2010, שבה תמכו 55% בהפרדה האמורה. 90% מהחילונים ו-71% מהמסורתיים-הלא-כל-כך-קרובים-לדת תומכים בכך. המסורתיים-הקרובים-לדת חלוקים בדעתם, ורק 43% תומכים בהפרדה. כצפוי, התמיכה בהפרדה פוחתת בקרב הדתיים (22%), ובקרב החרדים רק 19% תומכים בהפרדת הדת מהמדינה, לעומת 81% המתנגדים לכך. שם, בעמ' 13.

ציבורית בשבת⁹⁴ ומהמונופול של הרבנות על ענייני המעמד האישי.⁹⁵ לא בכדי רק 9% מהחילונים השיבו כי הם מרוצים מפעילות הממשלה בתחומי דת ומדינה, לעומת 38% מהציבור החרדי ו-54% מהציבור הדתי אשר השיבו בחיוב.⁹⁶ אכן, נראה כי רוב הציבור אינו שבע רצון מהממסד האורתודוקסי, המבקש לכפות את אורחות חייו על הרוב.⁹⁷ נתונים אחרים מורים כי רק 26% מהציבור החילוני חושבים שמתקיים איזון בין הרכיב היהודי לדמוקרטי במדינה, לעומת 61% שקבעו כי הרכיב היהודי חזק מדי.⁹⁸ לעומת

94 95% מהציבור החילוני תומכים בהפעלת תחבורה ציבורית בשבת. שם, בעמ' 30.

95 79% מהציבור החילוני היו מעדיפים להינשא מחוץ לרבנות אילו הייתה בידם הבחירה, ו-94% מהציבור החילוני תומכים בפתיחת שוק הכשרות לתחרות. שם, בעמ' 15 ו-27.

96 שם, בעמ' 48. מעניין להשוות נתונים אלה למדדי הדת והמדינה מהשנים 2016 ו-2017. בשני המדדים שיעור החילונים שהביעו שביעות רצון מפעילות הממשלה בתחום עמד על 8%. לעומת זאת, כאשר מתבוננים על שביעות הרצון באוכלוסיות הדתיות, ניתן להבחין בגידול משמעותי. בשנת 2016 רק 39% מהציבור החרדי היו שבעי רצון, ובשנת 2017 חלה עלייה של 9% בשיעור שבעי הרצון מקרב ציבור זה. בציבור המגדיר את עצמו כדתי שיעור שביעות הרצון בשנת 2016 היה 41%, ובשנת 2017 חלה עלייה של 15%, ו-56% היו שבעי רצון מפעילות הממשלה. ראו רפי סמית ואולגה פניאל **מדד הדת והמדינה – דו"ח מס' 9** (מכון רפי סמית, 2017) (להלן: **מדד הדת והמדינה 2017**); רפי סמית ואולגה פניאל **מדד הדת והמדינה – דו"ח מס' 8** (מכון רפי סמית, 2016).

97 מגמה זו באה לידי ביטוי בסלידה של חלקים רחבים בציבור מנציגי החרדים בממשלה. 66% מהנשאלים היהודים תומכים בממשלה בלי המפלגות החרדיות. עם אלה נמנים 87% מהחילונים, 79% מהמסורתיים-הלא-כל-כך-דתיים, ואפילו 53% מהמסורתיים-הדתיים. נתון מעניין נוסף שעלה מהמחקר הוא שרוב מצביעי המפלגות בקואליציה תומכים בממשלה בלי המפלגות החרדיות (64% ממצביעי הליכוד, 80% ממצביעי כולנו, 87% ממצביעי ישראל ביתנו, ואפילו 71% ממצביעי הבית היהודי). **מדד הדת והמדינה 2018**, לעיל ה"ש 93, בעמ' 51. כפי שניסח זאת רובינשטיין לאחרונה, מדינת ישראל ייחודית בכך שכל הקבוצות בחברה מאוחדות ומתוסכלות, ושום קבוצה אינה מרוצה ממצבה. ראו רובינשטיין **שבטי מדינת ישראל**, לעיל ה"ש 10, בעמ' 169: "במגזר של החילונים קיים כעס על המונופול של הרבנות והדת בדין האישי, על העדר תחבורה ציבורית בשבת ועוד; החרדים רואים את עצמם נרדפים בנושא חובת השירות בצבא, ובמה שהם מגדירים כהסתה בתקשורת החילונית; הדתיים-הציונים כואבים על אורח החיים החילוני ועל חוסר יכולתם ליצור זהות יהודית-אורתודוקסית בקרב ציבור רחב יותר; הקהילות הקטנות של קונסרבטיבים ורפורמים קובלות על הפליה משפטית לא-חוקתית נגדן." מעניין שבסקר שערך מכון גוטמן בשנת 2013 לבחינת שיעורם של הרפורמים והקונסרבטיבים בישראל נמצא כי שיעורם באוכלוסייה בישראל עומד על כ-7%. ראו חנן כהן ותמר הרמן "הרפורמים והקונסרבטיבים בישראל – פרופיל ועמדות" **המכון הישראלי לדמוקרטיה** (19.6.2013) www.idi.org.il/articles/6342.

98 תמר הרמן, אור ענבי, אלה הלר ופאדי עומר **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2018** 71 (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2018). ראו גם **מדד הדמוקרטיה 2016**, לעיל ה"ש 87, בעמ' 93, לעניין התחושה של יכולת השפעה על מדיניות הממשלה: רק 14% מהציבור החילוני השיבו בחיוב. לשם השוואה, 15% מהציבור החרדי, 16% מהציבור המסורתי-הלא-דתי, 25% מהציבור המסורתי-הדתי ו-29% מהציבור הדתי-הלאומי חשים כי הם יכולים להשפיע על מדיניות הממשלה.

זאת, כאשר נשאלו לגבי תחושת ההשתייכות למדינה והזיקה לבעיותיה, השיבו כ-85% מהציבור החילוני בחיוב, לעומת 63.5% בלבד מהציבור החרדי.⁹⁹ במונחי האמונות והנהגים הדתיים, המסורתיים הם הקבוצה המגוונת ביותר. מיהו יהודי (ישראלי) מסורתי? יהודי מסורתי הוא למעשה יצור כלאיים – שילוב של חילוני ודתי. יהיו שיגדירו מסורתיים כמשתייכים לקבוצה החילונית, ויהיו שיגדירו אותם כמשתייכים לקבוצה הדתית. עם זאת, ניתן לקבוע כי מסורתיים לעולם לא יכללו בקבוצה החרדית. אנו נבקש לקבוע בזהירות כי מסורתיות אינה הגדרה בינרית, אלא מדובר במנעד אשר בצידו האחד האדם החילוני המוחלט ובצידו האחר הדתי המוחלט. המסורתי הוא הטווח שבין הדתי לחילוני. ניתן להציע מבחנים שיסייעו בהבחנה בין המסורתי לבין הקבוצות האחרות בחברה הישראלית. לטעמנו, אין במבחן אחד כדי לקבוע שיוכו של פרט לקבוצה מסוימת, אלא יש להתחשב בהשפעה של כל אחד מהמבחנים. המסורתיים מקיימים חלק מהמצוות הדתיות, כגון שמירה על כשרות, צום ביום הכיפורים וקיום חגים יהודיים. עם זאת, בדרך כלל יתנגדו המסורתיים למונופול של הממסד הדתי בנישואים ובגירושים, ויעדיפו עקרונות דמוקרטיים על חוקי ההלכה היהודית.

לחלק מהנהגים הנתפסים דתיים בתרבות היהודית יש גם מימד חילוני. כך, למשל, חג הפסח הוא גם "חג החירות", המשקף את ערך הליברליות העומד בבסיס ההגות החילונית. ודוק: הציבור החילוני מקיים חלק מאורחות הדת והמסורת לא מתוך ציווי דתי, אלא כמנהג הקשור בטבורו לתרבות ולזהות של העם היהודי, שהחילוני הישראלי חש השתייכות אליו. נוסף על כך, נראה שחלק מהמסורות הדתיות אומצו על ידי הציבור החילוני בישראל על מנת להגשים ערכים אחרים. כך, למשל, כ-80% מהיהודים הישראלים משתדלים לבלות עם המשפחה ביום השבת, ויותר משני שלישים מדווחים כי הם עורכים סעודה משפחתית מיוחדת בליל שבת.¹⁰⁰ אכן, היהודי הישראלי מגלה פנים מורכבים בבחירה אילו מנהגים ומסורות לאמץ, ומניעיו הם ככל הנראה תרבותיים, ולא דתיים.¹⁰¹

ניתן להעריך, בזהירות המתבקשת, כי יש תנועה "ימינה" אצל כל הקבוצות בחברה הישראלית.¹⁰² כך, חילונים מתקרבים לאמונה ולמסורת, ודתיים-לאומיים נהפכים

99 שם, בעמ' 75. ראוי לציין כי הציבור הדתי-הלאומי חש השתייכות בשיעורים הגבוהים ביותר (92%), ושיעורים דומים נרשמו גם בקרב הציבור המסורתי-הדתי (83.5%) ובקרב הציבור המסורתי-הלא-דתי (85%).

100 דוח אבי חי, לעיל ה"ש 9, בעמ' 12.

101 סקר Pew, לעיל ה"ש 82, בעמ' 16. 83% מהחילונים תופסים את היותם יהודים כעניין של תרבות או מוצא. לשם השוואה, 70% מהחרדים ו-52% מהדתיים תופסים את היותם יהודים כעניין של דת. נתון מעניין נוסף הוא ש-25% מהחילונים האנטי-דתיים שומרים במקצת על המסורת. שם, בעמ' 29.

102 אומנם דוח אבי חי נעשה בשנת 2009, אך הוא מצביע על מגמת ירידה בקרב האנשים המגדירים את עצמם חילונים ועל עלייה בקרב הדתיים. משנת 1999 נרשמה עלייה של 6% בקבוצות הדתית והחרדית, ובאופן כללי חלה עלייה במידת השמירה על המסורת באוכלוסייה.

לחרד"לים.¹⁰³ אחת הטענות השכיחות המתיימרות להסביר תנועה זו היא ריקנותה של הזהות החילונית בישראל ("העגלה הריקה"). לדעתנו, אין ממש בטענה זו. כפי שחוקי הפיזיקה מלמדים אותנו, ריק לעולם יתמלא בחומרים זמינים וקלים. על כן מקום שהזהות החילונית אינה מספקת עומק רעיוני משמעותי, החילוני מוצא עומק זה ביהדות, אשר בישראל קיימת תמיד ברקע ובעוצמה משמעותית.¹⁰⁴

מבחינה דמוגרפית הציבור החילוני מהווה עדיין את קבוצת הרוב בחברה הישראלית.¹⁰⁵ אולם נתונים מהעשורים האחרונים מצביעים על שינוי דמוגרפי קרב ובא. לפי התחזיות, חלקה של האוכלוסייה החרדית מתוך כלל האוכלוסייה בישראל צפוי לעלות ל-20% בשנת 2040 ול-32% בשנת 2065,¹⁰⁶ ומתוך האוכלוסייה הלא-ערבית ("יהודים ואחרים") חלקה של האוכלוסייה החרדית צפוי לעלות ל-24% בשנת 2040 ול-40% בשנת 2065. במקביל, בקרב ילדים עד גיל ארבע-עשרה, חלקה של האוכלוסייה הלא-ערבית ("יהודים ואחרים") הלא-חרדית צפוי להצטמק מ-56% בשנת 2015 ל-46% בשנת 2040, ובשנת 2065 – לכ-35% בלבד.¹⁰⁷

103 חרד"לים – או בשם המלא "חרדים-לאומיים" – הם זרם נוסף היוצא מהציבור הדתי-הלאומי בישראל. זרם זה מתאפיין בשני פרמטרים מרכזיים: האחד הוא הציונות, שכן רובם המכריע של חברי הקבוצה מגדירים את עצמם ציונים (שמטפחים את חזון ארץ ישראל השלמה); והאחר הוא האופי השמרני וההקפדה ההלכתית, אם כי יש להעיר כי הם אינם רואים את עצמם כחלק מהציבור החרדי. להרחבה ראו תמר הרמן, אלה הלר, חנן כהן, גלעד בארי ויובל לבל **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2014** 28–41 (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2014).

104 מדינת ישראל מקדמת גישה זו הלכה למעשה. כפי שנסביר בהמשך, המדינה מקצה משאבים משמעותיים לקידום ערכים יהודיים על פני ערכים חילוניים. נגישותו של הישראלי הממוצע לרכיבים של הדת היהודית היא תמידית ועוצמתית לכל אורך חייו – מינקות (ברית מילה) דרך חופשות ומועדים רשמיים (חגי ישראל) ועד בגרות (חתונה ונישואים).

105 בערב יום העצמאות ה-70 למדינת ישראל, בהודעה לתקשורת שפרסמה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, היותה האוכלוסייה היהודית 74.7% מכלל אזרחי המדינה. ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה "מדינת ישראל במספרים לרגל 70 שנה להקמתה – ערב יום העצמאות ה-70 למדינת ישראל – כ-8.8 מיליון תושבים במדינה" (הודעה לתקשורת, 16.4.2018) www.cbs.gov.il/reader/ (16.4.2018). newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201811104. בתוך האוכלוסייה היהודית נרשם רוב של 44% חילונים, ולצידו 22% מסורתיים-לא-דתיים, 13% מסורתיים-דתיים, 11% דתיים ו-10% חרדים. ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה **70 לישראל** סטטיסטיקל 167 (2018) www.cbs.gov.il/ (2018) statistical/stat167h.pdf.

106 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה "תחזית אוכלוסיית ישראל עד שנת 2065" (הודעה לתקשורת, 21.5.2017) beta.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2017/138/01_17_138b.pdf.

107 שם. סוגיה נוספת שמתעוררת לנוכח הגידול הדמוגרפי היא היכן תשתכן האוכלוסייה החרדית. מדוח שפרסמה לאחרונה המועצה הלאומית לכלכלה עולה כי תחול עלייה משמעותית בשיעור החרדים שיתגוררו בפריפריה הצפונית והדרומית בישראל. זאת, בניגוד למצב כיום, שבו האוכלוסייה החרדית מרוכזת בעיקרה במרכז הארץ, בערים בני ברק וירושלים. לנוכח מאפייניו הייחודיים של מחוז תל אביב (שבו נמצאת בני ברק) – עלויות קרקע גבוהות, העדר קרקעות פנויות והצפיפות הקיימת בעיר בני ברק – המודל מניח כי ההגירה של חרדים אל מחוז תל אביב תתאפס לאורך שנות התחזית. ראו דרור שוררון ושמואל אברמזון **תרחישי אוכלוסיה אזוריים למדינת ישראל לשנים 2015–2040**

יש החולקים על תחזיותיה של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, המבוססות, בין היתר, על שיעור התלמידים החרדים בכיתות א. במחקר משנת 2017 נמצא כי יש תנועה של תלמידים מהזרם החרדי לזרם הממלכתי-הדתי. כך, למשל, בשנת הלימודים 2014/5, במעבר בין שכבת הגן לכיתה א, עברו כ-3,800 מהתלמידים החרדים לבתי ספר ממלכתיים-דתיים וממלכתיים. בשכבות גיל בוגרות יותר מצא המחקר כי "נזילה" זו הגיעה בשנת 2014/5 ל-1,300 תלמידים חרדים שעזבו למערכת החינוך הממלכתית, לעומת 400 בלבד שהצטרפו מהחינוך הממלכתי למערכת החינוך החרדית. נוסף על כך, כ-4,600 תלמידים חרדים עזבו לטובת מערכת החינוך הממלכתי-הדתית, לעומת 2,400 בלבד שהצטרפו ממערכת החינוך הממלכתי-הדתית למערכת החינוך החרדית. המחקר מראה כי בסך הכל הצטמק החינוך החרדי בשנת 2014/5 בכ-3,200 תלמידים.¹⁰⁸

בחניה של תחזיות קודמות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מצביעה על נתונים מעניינים. בשנת 2009 חזתה הלשכה כי עד לסוף 2014 תגדל החברה החרדית בכ-21% ותגיע לכ-911,000 נפש.¹⁰⁹ לפי שנתון החברה החרדית לשנת 2014, תחזית זו התאמתה כמעט במלואה, אולם לפי נתוני הלשכה עצמה, בשנת 2014 מנתה החברה החרדית רק 610,400 נפש. נתונים אלה אינם מדויקים, שכן הם מבוססים על ההגדרה האישית של הנשאל, כך שתיתכן סטייה לכאן או לכאן.

ניתן אם כן לסכם ולומר שני דברים: ראשית, אין ספק ששיעור החרדים באוכלוסייה היהודית יגדל, אך קיימת מחלוקת בין המומחים בנוגע לשיעור הגידול; שנית, מבחינתנו, קרי מהבחינה הרב-תרבותית, אין עקרונית הברל בין התחזית המקסימלית למינימלית. לציבור החילוני יש זכות לתרבותו בין שהוא רוב ובין שהוא מיעוט. מעבר לכך, גם אם החילונים מהווים רוב דמוגרפי לא יהיה זה חסר יסוד להגדיר את הקבוצה החילונית בישראל כמיעוט – מיעוט פוליטי. כך, בעוד לרוב הקבוצות בחברה הישראלית יש ייצוג אפקטיבי בממשלה ובמוקדי ההשפעה השונים, אין הדבר נכון לגבי הקבוצה החילונית. היטיב לבטא זאת לאחרונה שופט בית המשפט העליון סולברג: "בייחוד נטען, כי ההבחנה בין רוב למיעוט אינה פשוטה וחד-משמעית כפי שניתן לחשוב. רוב ומיעוט אינם נמדדים רק במספרים, אלא גם ביכולת השפעה. אני שותף במידה מסוימת לביקורת הזו. העניין שלפנינו מלמד כי כוח דמוגרפי לחוד וכוח פוליטי

(המועצה הלאומית לכלכלה, משרד ראש הממשלה, 2017) economy.pmo.gov.il/Council/Activity/Documents/hesber140817.pdf. שינויים אלה מצריכים התאמת תשתיות לאופייה של האוכלוסייה החרדית. ראו גם לי כהנר "איפה יחיו החרדים בשנת 2040?" *TheMarker* 4.9.2017 www.themarker.com/opinion/1.4410301.

108 נחום בלס וחיים בלייך *דמוגרפיה במערכת החינוך: שינויים ומעברים בין זרמי חינוך* 11–15 (מרכז טאוב, 2016). מדובר אומנם בהצטמקות מצומצמת, אך המחקר מציג מגמה כללית של מעבר ממוסדות בעלי גוון דתי יותר למוסדות בעלי אופי דתי פחות.

109 ארי פלטיאל, מישל ספולקר, אירינה קורנילנקו ומרטין מלדונרו *תחזיות אוכלוסייה לישראל לטווח ארוך: 2009–2059* 46 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2012). ראו גם גלעד מלאך, מאיה חושן ולי כהנר *שנתון החברה החרדית בישראל 2016* 35 (המכון הישראלי לדמוקרטיה ומכון ירושלים לחקר ישראל, 2016).

לחוד. 110" החרדים, למשל, זוכים בזכויות יתר ובאוטונומיה ייחודית לשם שמירה על שלמות הקואליציה. 111 דוגמאות לאופן שבו הקבוצה החרדית במדינת ישראל מתרגמת את עוצמתה הפוליטית בחיי המעשה ניתן למצוא למכביר, בפרט בתחומי החינוך, 112 הצבא 113 והדין האישי. חריג לעליונות הפוליטית של הציבור הדתי-החרדי ניתן אולי

110 בג"ץ 1877/14 התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' הכנסת, פס' 41 לפסק דינו של השופט סולברג (פורסם בנבו, 12.9.2017) (להלן: פרשת חוק הגיוס).

111 אגב, עמדה זו אינה קשורה לגורמים המרכיבים את הקואליציה. ניתן לומר בוודאות שעוצמתה הפוליטית של הקבוצה החרדית אינה תלויה בשאלה אם הקואליציה מורכבת ממפלגות המערך לדורותיהן או ממפלגת הליכוד. מפלגות השמאל-מרכז ומפלגות הימין-מרכז היו נכונות תמיד להיכנע לתכתיבים של הקבוצה החרדית מאותן סיבות בדיוק: שמירה על שלמות הקואליציה.

112 מערכת החינוך החרדית בישראל נהנית מאוטונומיה, ומחנכת את הילדים והילדות בה למלא את ייעודם הדתי: הבן החרדי מתחנך ללמוד תורה כל חייו, והבת החרדית לומדת לימודי ליבה מסוימים, נוסף על לימודי הקודש, על מנת שתוכל בבוא העת לשאת על כתפיה את עול הפרנסה של משפחתה ולאפשר לבן זוגה ללמוד תורה. ראו שי קציר ולטם פרייזמן **החינוך הממלכתי-חרדי – מהקמה להתבססות** (המכון הישראלי לדמוקרטיה, מחקרי מדיניות 119, 2018), www.idi.org.il/media/11182/state-haredi-schools-a-new-education-option-for-the-ultra-orthodox.pdf.

כאמור, במגזר החרדי אין מלמדים את תוכני הליבה הנלמדים במערכת החינוך בישראל. הדבר מגביל את השתלבותו וחירותו של הנוער החרדי, העתיד לא להיות פעיל במשק הישראלי מהסיבה הפשוטה שהוא לא רכש כלים בסיסיים לתפקוד בכלכלה המודרנית. להרחבה ראו בג"ץ **רובינשטיין**, לעיל ה"ש 13. רוב השופטים הסכימו כי הזכות לחינוך היא זכות חוקתית הנגזרת מכבוד האדם. עם זאת, ברוב דעות נקבע כי לא הוכחה פגיעה בזכות חוקתית זו, וכי בכל מקרה החוק המדובר – הפוסט את המוסדות החרדיים מלימודי ליבה – עומד בדרישותיה של פסקת ההגבלה.

113 סוגיית גיוסם של בני הישיבות לצה"ל עמדה ביסוד מחלוקת ציבורית קשה לאורך עשורים. עסקו בעניין שתי ועדות – ועדת הכהן, אשר פרסמה את מסקנותיה בשנת 1988, וועדת טל, אשר באה לעולם בעקבות קביעתו של בית המשפט העליון, בבג"ץ 3267/97 **רובינשטיין נ' שר הביטחון**, פ"ד נה(2) 246 (2000), כי שר הביטחון אינו מוסמך להעניק פטור גורף מגיוס לכלל תלמידי הישיבות. בעקבות מסקנותיה של ועדת טל נחקק בכנסת חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם, התשס"ב-2002, ס"ח 521, שלגביו קבע בית המשפט העליון, בבג"ץ 6298/07 **רסלר נ' כנסת ישראל** (פורסם בנבו, 21.2.2012), כי הוא אינו חוקתי. בעקבות הכרעת בג"ץ, כמו גם התפתחויות פוליטיות (כניסתה של מפלגת יש עתיד לממשלה), התגבש בכנסת מתווה חדש, ובמרץ 2014 עבר בכנסת, בקריאות השנייה והשלישית, חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 19), התשע"ד-2014, ס"ח 350 (להלן: חוק הגיוס), אשר קבע מתווה (פועל יוצא מעבודה מעמיקה של ועדת פרי וועדת שקד) לגיוס החרדים ולשילובם בצבא ובכלכלה. אך לאחר בחירות 2015 והקמת קואליציה חדשה ביקשו הסיעות החרדיות לעקר את חוק הגיוס מתוכן. כך עבר בכנסת, בנובמבר 2015, חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 21), התשע"ו-2015, ס"ח 262 (להלן: התיקון לחוק הגיוס). התיקון לחוק הגיוס מאפשר ביסודו להאריך את תקופת ההסתגלות (שבמהלכה ניתן לדחות את הגיוס של בני ישיבות עד הגיעם לגיל עשרים ואחת או עשרים וארבע) עד ליום 30 ביוני 2017. עם זאת, נקבע כי גם לאחר תחילתה של תקופת הקבע, ביום 1 ביולי 2017, יהיה אפשר להמשיך בדחיית השירות עד גיל עשרים ושש, ובלבד שמספר המתגייסים יעלה בקנה אחד עם יעדי הממשלה. נוסף על כך הגביל התיקון לחוק הגיוס את האפשרות להטיל סנקציות על בני ישיבות שלא יתגייסו בהתאם לקבוע בחוק. ביום 12 בספטמבר 2017 פסל בית המשפט העליון את התיקון לחוק הגיוס, תוך שהוא קובע ברוב דעות כי

למצוא ב"מהפכה החוקתית" ובהגנה המתמשכת של בית המשפט העליון לאורך השנים על אורח החיים הליברלי של מדינת ישראל.¹¹⁴ ניתן לומר כי במדינת ישראל כולם מרגישים מקופחים. במובן הסובייקטיבי כולם אינם מרוצים ממצבם. עם זאת, עמדתנו היא כי במובן האובייקטיבי הקבוצה החילונית מקופחת יותר מקבוצות אחרות, שכן אין ביכולתה להשפיע על סדר היום ולעצבו באמצעות המנגנונים הפוליטיים. לראיה, חלק גדול מהמהלכים המשמעותיים לקבוצה זו קודמו באמצעות מערכת המשפט. אומנם, תחילת שנות התשעים וראשית שנות האלפיים אופיינו במהלכי חקיקה ליברליים משמעותיים, אך אלה נעשו בעיקר ביוזמתם של חברי כנסת מטעם האופוזיציה.¹¹⁵ פרשות כגון **מיטראל**,¹¹⁶

התיקון אינו חוקתי לנוכח פגיעתו הבלתי-מידתית בעקרון השוויון. פרשת **חוק הגיוס**, לעיל ה"ש 110. פסק הדין מעניין במיוחד, ולו בשל האמירות החשובות של בית המשפט העליון בקשר ליחסים שבין הקבוצה החרדית לקבוצה החילונית בחברה הישראלית. ראו, למשל, את דבריו החשובים של המשנה לנשיאה (בדימ') רובינשטיין בפס' יב לפסק דינו: "היום בו תהא תחושה לכלל הציבור היהודי הלא חרדי, כי ניתנת כתף לבטחונה הפיסי של המדינה מצד הקהילה החרדית – את חשבונות שמים איננו מכירים – יהא בעיני יום חג למדינת ישראל. לוא [הטעות במקור] יהי".

אנו שותפים לדעה כי פתרון מוסכם בנושא הגיוס לצה"ל הוא אתגר חשוב מאין כמוהו לחברה הישראלית. אף שלדעתנו קביעת חובת גיוס כוללת לבני ישיבות אינה בת יישום, ושוויון ממש אינו בגדר דרישה מציאותית, ניתן למצוא פתרונות אחרים. רוצה לומר: אם אי-אפשר לקבוע חובת גיוס לכלל הציבור החרדי, ראוי לפטור חלקים רחבים יותר בציבור הישראלי מחובת הגיוס. כך, גם חילונים ש"השכלהם אומנותם" יוכלו לבחור כיצד לעצב את חייהם, ולהחליט כי הם אינם מעוניינים בשירות צבאי או מעדיפים לדחות את השירות עד לאחר שישלימו את לימודיהם באוניברסיטה. אכן, פתרון זה מציב סימן שאלה גדול על האפשרות של צבא העם לשמר את מעמדו המיוחד בציבור הישראלי. מצד אחר, דווקא שינוי זה יקדם פתרון מאחד, ולא מפלג. כך, נכון לקבוע כי מי שאכן יבחר לעשות שירות בצה"ל יזכה בתמלוגים כספיים גבוהים, אשר יבואו מתשלומי המיסים של כולנו. קביעת שכר ראוי למשרתים בצה"ל תחייב את הצבא עצמו להתייעל, ואת המדינה – לשנות את סדרי העדיפויות.

בבחינת עמדות הציבור בנושא נראה כי 98% מהחילונים סבורים כי יש לחייב את כל בחורי הישיבות או את רובם בשירות צבאי או לאומי. כך סבורים גם 97% מהמסורתיים-הלא-כל-כך-קרובים-לדת וכן 82% מהמסורתיים-הדתיים. **מדד הדת והמדינה 2018**, לעיל ה"ש 93, בעמ' 36. בסך הכל 92% מהציבור הלא-חרדי תומכים בכך שהציבור החרדי יחויב לשרת את המדינה בדרך כזו או אחרת. ראו **מדד הדת והמדינה 2017**, לעיל ה"ש 96, בעמ' 14.

114 אמנון רובינשטיין וברק מדינה "החוקה של מדינת ישראל" **המשפט** ח 291 (2003). ראו גם אמנון רובינשטיין "סיפורם של חוקי-היסוד" **משפט ועסקים** יד 79 (2012).

115 כך, בשנת 1989 הצביעה הכנסת ברוב גדול על ביטול האיסור הפלילי של משכב זכר בחוק העונשין, בניגוד לעמדת המחנה הדתי-החרדי בכנסת, ובשנת 1992 נחקקו שני חוקי היסוד שהכניסו חלק גדול מהעקרונות הליברליים למארג החוקים בישראל, בכפוף לשימור הדינים הקיימים, לרבות חוקים המכפיפים את הציבור החילוני לנורמות דתיות.

116 בבג"ץ 3872/93 **מיטראל בע"מ נ' ראש הממשלה**, פ"ד מז(5) 485 (1993) (להלן: בג"ץ **מיטראל**), קבע בית המשפט העליון כי להגבלות ולאיסורים הפוגעים בחופש הדת או בחופש מדת נדרשת הסמכה בחוק, והורה על ביטול ההגבלה שניתנה בצו על יבוא בשר חזיר, בין היתר בשל הפגיעה

חורב¹¹⁷ ולאחרונה פרשת פתיחת המרכולים בשבת בתל אביב הדגישו את ההגנה של בית המשפט העליון על אורח החיים החילוני.¹¹⁸ דוגמה נוספת היא הכרעתו של בית

בזכות היסוד של העותרים לחופש העיסוק. בשל לחצים קואליציוניים ביקשה הכנסת להתגבר על חוק-יסוד: חופש העיסוק על מנת לאפשר הטלת הגבלות על ייבוא בשר חזיר. אכן, בתגובה על בג"ץ מיטראל קיבלה הכנסת נוסח חדש של חוק היסוד – חוק-יסוד: חופש העיסוק, ס"ח התשנ"ד 90 – שבו הוכנסה פסקת התגברות שקבעה כי "הוראת חוק הפוגעת בחופש העיסוק תהיה תקפה אף כשאינה בהתאם לסעיף 4, אם נכללה בחוק שנתקבל ברוב של חברי הכנסת ונאמר בו במפורש, שהוא תקף על אף האמור בחוק-יסוד זה; תוקפו של חוק כאמור יפקע בתום ארבע שנים מיום תחילתו, וזולת אם נקבע בו מועד מוקדם יותר" (ס' 8). לעיון נוסף ראו רבקה ווייל "עשרים שנה לבנק המזרחי: סיפורה הפיקנט של חוקת הכלאיים הישראלית" **עיוני משפט** לח 501, 547 (2016). ראו גם DAPHNE BARAK-EREZ, OUTLAWED PIGS: LAW, RELIGION, AND CULTURE IN ISRAEL 81–106 (2007). לאחר החקיקה מחדש של חוק-יסוד: חופש העיסוק חוקקה הכנסת את חוק בשר ומוצרים, התשנ"ד-1994, המאפשר להטיל הגבלות על ייבוא בשר לישראל. בדברי ההסבר להצעת החוק נאמר כי "החוק המוצע בא להניח בסיס משפטי לכלל שרשיונות יבוא לבשר בקר קפוא יוצאו לבשר כשר בלבד; בכך יוסיפו לנהוג כפי שנהגו עד כה, כאשר היבוא של בשר כאמור היה כולו בידי הממשלה". ראו הצעת חוק יבוא בשר בקר קפוא, התשנ"ד-1994 (הצעה שנייה), ה"ח 206, 207.

¹¹⁷ בג"ץ 5016/96 **חורב נ' שר התחבורה**, פ"ד נא(4) 1 (1997). פסק הדין ניתן בעקבות עתירה נגד החלטתו של שר התחבורה לסגור את רחוב בר אילן בירושלים לתנועת כלי רכב בזמני התפילה בשבתות ובחגים. דעת הרוב ודעת המיעוט הובילו בפועל לתוצאה זוהי: הרחוב נפתח לתנועה. דעת הרוב הבחינה בין תושבים שאינם מתגוררים באזור, שהפגיעה בהם סבירה, לבין תושבים חילונים המתגוררים בשכונות החרדיות, אשר הפגיעה בהם לא הובאה בחשבון על ידי השר. על כן נקבע כי יש לבטל את ההחלטה ולהשיבה לשר לבחינה מחדש. דעת המיעוט קבעה כי לשר התחבורה אין סמכות לסגור את הרחוב משיקולים שאינם קשורים לתחבורה. כחודש לאחר שניתנה החלטת בג"ץ הורה שר התחבורה לחסום את הרחוב בכפוף למתן פטור מהגבלת התנועה לרכבים של התושבים הגרים בסביבת רחוב בר אילן ומבקריהם. לדיון נרחב בפרשה ראו יפה זילברשץ "על חופש התנועה הפנים-מדינית – בעקבות בג"ץ 5016/96 ואח' חורב ואח' נ' שר התחבורה ואח' (טרם פורסם)" **משפט וממשל** ד 793 (1998).

¹¹⁸ ע"מ 2469/12 **ברמר נ' עיריית תל אביב-יפו** (פורסם בנבו, 25.6.2013). בשנת 2014 העבירה עיריית תל אביב את התיקון הדרוש במועצה ברוב גדול, והתירה פתיחה של עסקים מסוימים בשבת (חוק עזר לתל-אביב-יפו (פתיחתן וסגירתן של חנויות) (תיקון מס' 1), התשע"ד-2014). בין היתר הותרה פתיחתם של מרכולים בהתאם למפתח רחובות ובכפוף למתן היתר שנתי. התיקון הונח על שולחנו של שר הפנים דאז גדעון סער, אשר פסל את ההוראות הנוגעות במרכולים. עיריית תל אביב התנגדה להתערבותו של השר סער, והעבירה תיקון נוסף לחוק העזר, אשר קבע הוראות מאוזנות יותר לעניין פתיחת מרכולים באזור תל אביב (חוק עזר לתל-אביב-יפו (פתיחתן וסגירתן של חנויות) (תיקון מס' 2), התשע"ד-2014). אולם שר הפנים בחר לא להחליט, והורה על עיכוב יישומו של התיקון. בהחלטה שהתקבלה באפריל 2017 נקבע כי יש לראות בהימנעותם של שלושה שרי פנים שונים לקבל החלטה לגופו של עניין משום החלטה לפסול ללא הנמקה את חוק העזר העירוני, ועל כן ההחלטה בטלה. ראו בג"ץ 6322/14 **התאחדות הסוחרים והעצמאים הכללית נ' שר הפנים** (פורסם בנבו, 19.4.2017), שם קבעה השופטת חיות כי "נוכח ההימנעות הארוכה והנמשכת מזה כשנתיים וחצי של שרי הפנים הרלוונטיים (גדעון סער, סילבן שלום ואריה דרעי) ובשלב מסוים גם של הממשלה כולה, לקבל החלטה לגופו של עניין, אין מנוס אלא לראות בהימנעות זו משום החלטה

המשפט העליון בעניין כשרותם של בתי עסק. בית המשפט העליון קבע כי אומנם חל איסור על בית עסק שאינו מחזיק בתעודת הכשר להציג מצג כשרותי, אולם מותר לו להציג מצג אמת בדבר הסטנדרטים שהוא מקפיד עליהם ואופן הפיקוח על שמירתם, בצירוף הבהרה מפורשת כי אין בידו תעודת הכשר מהרבנות.¹¹⁹

הנה כי כן, אופיו של היהודי הישראלי שזור במאבקים שניהל הציבור החילוני לאורך השנים על אורח חייו ועל צביונה של המדינה. העדנה היחסית שבה זכה הציבור החילוני עם חיזוק מעמדן של זכויות האדם, המשתלב באופן טבעי עם הגישה החילונית הליברלית במהלך שנות התשעים והאלפיים, עומדת כיום למבחן. ניתן לומר כי לאורך כל שנות קיומה של המדינה היה זה בית המשפט העליון אשר שמר על מעמדו של הציבור החילוני וביקש לחזק את העקרונות הדמוקרטיים והליברליים של המדינה. ההגנה הרב־תרבותית היא בבסיסה מנגנון מאגן שנועד לשמור על כוחן היחסי של כל הקבוצות בחברה. האתגר של מדינת ישראל והחברה הישראלית מתחדד בדיוק בנקודה זו: היכולת לגרום לכל הקבוצות בחברה להבין כי שימור מעמדה הייחודי של כל קבוצה הוא חיוני לקיומה של מסגרת חיים משותפת.

לפסול ללא הנמקה את חוק עזר לתל אביב־יפו". עם פרסום ההחלטה יצא קצפו של הציבור החרדי על הפגיעה החמורה של בית המשפט העליון בצביונה היהודי של מדינת ישראל. הלחץ עשה את שלו, ושר הפנים החדש אריה דרעי ביקש מן היועץ המשפטי לממשלה שיבקש דיון נוסף בסוגיה בבית המשפט העליון. בהחלטתו לאשר את הבקשה לדיון נוסף הביע אומנם המשנה לנשיאה (בדימ) רובינשטיין מורת רוח מדרך התנהלותה של המדינה בעניין, אך עם זאת סבר כי "סוגיית אופיה של השבת בישראל חשובה מעניין זה, כדי להצדיק עיון נוסף בה תוך שנפרסות כל העמדות... ראוייה השבת, שעל מעמדה בעולמה של יהדות אין צורך להכביר מלים, שעניינה יידון וילובן כשכלל העמדות לפני בית המשפט". ראו דנג"ץ 3660/17 **התאחדות הסוחרים והעצמאים הכללית נ' שר הפנים**, פס' יא-יב לפסק הדין (פורסם בנבו, 12.7.2017). הכרעת הדין בדיון הנוסף דחתה את טענות המדינה ואישרה את חוק העזר. הנשיאה נאור כתבה בפסק דינה את הדברים הנוקבים הבאים: "בצד ההגנה על צביונה הייחודי של השבת יש לאפשר לכל פרט ופרט לעצב את השבת שלו על פי דרכו ועל פי אמונותיו ולצקת בה תוכן כראות עיניו... חיים משותפים אינם 'הכל או לא כלום', אלא מבוססים על סובלנות לדעה שונה, כבוד הדדי וויתורים הדדיים. חיים משותפים אינם 'שחור ולבן', אלא ספקטרום. הם שעונים על ההכרה שהאדם הוא יצור חופשי המעצב את סיפור חייו, אך גם על ההכרה כי הוא עושה זאת במסגרת חברה ולא על אי בודד." הנשיאה בחרה לחתום את פסק דינה בהבהרה כי "הכרעתי אינה מבקשת לבטא השקפה 'חילונית' או 'דתית'. פסק דיני זה משקף את מה שבעיני הוא פרשנותו הנכונה של החוק". דנג"ץ 3660/17 **התאחדות הסוחרים והעצמאים הכללית נ' שר הפנים**, פס' 48-49 ו-59 לפסק דינה של הנשיאה נאור (פורסם בנבו, 26.10.2017). אל דעת הרוב הצטרפה השופטת דפנה ברק־ארו, בצינה כי "יש לקוות כי הדיון בנושא זה ימשיך להתקיים במקום הראוי לו – בזירה הציבורית". שם, פס' 47 לפסק דינה של השופטת ברק־ארו. לכאורה, ההכרעה בדיון הנוסף סותמת את הגולל בסוגיה. עם זאת, אנו מעריכים כי פרשה זו עודנה רחוקה מסיום, וכי צפויים הליכים נוספים בכנסת ובממשלה במטרה לקעקע את הכרעת בג"ץ.

119 כלומר, בתי עסק מורשים כעת להציג את עצמם כבעלי סטנדרטים המעידים על כשרות גם ללא תעודת כשרות מהרבנות, ובכך מצמצמים – ולו במעט – המונופול של הרבנות. ראו דנג"ץ 5026/16 **גיני נ' הרבנות הראשית לישראל** (פורסם בנבו, 12.9.2017).

בפרק הבא נבקש לבחון את ההגנה הרב-תרבותית תוך התייחסות למגמות מהשנים האחרונות במדינת ישראל ובעולם. בהמשך נטען כי ההגנה הרב-תרבותית אינה מוגבלת בהכרח לקבוצות מיעוט דמוגרפיות. כך, כפי שמסביר אורגד, ההגנה הרב-תרבותית צריכה להגן גם על תרבותו של הרוב. באופן דומה, אם כי בהבדלים מסוימים, נסביר מדוע מעמדה הייחודי של הקבוצה החילונית בישראל ראוי להגנה רב-תרבותית.

פרק ב: ההגנה הרב-תרבותית

1. ההגנה על המיעוט

דמוקרטיה היא איזון עדין בין שלטון הרוב לבין זכויות המיעוט.¹²⁰ במאה העשרים, ובמיוחד לאחר זוועות מלחמת העולם השנייה, פעלו המדינות המערביות והדמוקרטיות לשמור על זכויותיהן של קבוצות המיעוט הן באמצעות חקיקה לאומית והן בדרך של כינון אמנות בין-לאומיות.¹²¹ אכן, ההכרה בזכויות אדם קולקטיביות עולה בקנה אחד עם מחויבותו של הליברליזם לרווחת הפרט ולעקרון הסובלנות. הרוב במדינה הליברלית נדרש לגלות סובלנות לאורח החיים, לתרבות ולפרקטיקות של קבוצות המיעוט.¹²² מכאן נובע כי למיעוטים יש זכות ל"זהות תרבותית" בקרב קבוצת הרוב.¹²³ הנה כי כן, התחשבות ברגשותיהם של חברי קבוצות שונות בחברה היא עקרון יסוד במשטר דמוקרטי ליברלי.¹²⁴

120 אהרן ברק **מבחר כתבים** כרך ג – עיונים חוקתיים 113 (2017).

121 ראו, למשל, ס' 27 לאמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות, כ"א 31, 269 (נפתחה לחתימה ב-1966) (אושרה ב-1991 ונכנסה לתוקף ב-1992); Human Rights Comm., CCPR ; General Comment No. 23: Article 27 (Rights of Minorities) Adopted at the Fiftieth Session of the Human Rights Committee, on 8 Apr. 1994, CCPR/C/21/Rev.1/Add.5, General Comment No. 23. (General Comments) (1994).

122 יעקב בן-שמע "ניטרליות המדינה והזכות לשפה – בעקבות בג"ץ 4112/99 עדאלה נ' עיריית תל-אביב-יפו" **משפט וממשל** ח 347, 363–364 (2005).

123 המונח "זהות תרבותית" מבטא מכנה משותף של אנשים שמזוהים יחדיו כקהילה תרבותית (ואשר אינם מחזיקים בהכרח מערך זה של תכונות וערכים). אנשים המשתייכים לקהילה תרבותית מסוימת יכול שיחוו חוויות שונות ואף יתנגדו לערכים מסוימים הנהוגים באותה קהילה. חבר בקהילה תרבותית מסוימת יכול להשתייך לכמה קבוצות שונות באותה קהילה, כפי שהיטיבה לבטא מיטל פינטו. כך, אישה שחורה מוסלמית ולסבית יכולה לתפוס את עצמה כבעלת ארבע זהויות תרבותיות שונות. ראו מיטל פינטו "פגיעה ברגשות או פגיעה בזהות תרבותית?" **המשפט** טו 647, 652 (2010) (להלן: "פגיעה ברגשות").

124 לדין מעניין ראו אהרן ברק "חוקה, דת ומדינה" **רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית – ספר הזיכרון לאריאל רוזן-צבי ז"ל** 19, 23 (מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורון שמיר עורכים, 1998).

מחויבותה הבסיסית של הדמוקרטיה הליברלית היא לדאוג לחופש של אזרחיה ולשוויון ביניהם ללא קשר לזהותם התרבותית. ויל קימליקה מבקש ליישב את עקרונות השוויון והאוטונומיה הליברליים באמצעות הענקת זכויות מיוחדות למיעוטים אתניים ולאומיים.¹²⁵ זכויות אלה מהוות "טוב ראשוני".¹²⁶ תרבות, לגישתו של קימליקה, היא המסגרת החברתית שבה אדם יכול לחוות חברות שבאמצעותה ירכוש את הכלים ההכרחיים לבחירה אוטונומית, המתבטאים בכבוד עצמי, במבחר של חלופות ודרכי חיים שונות, בהשתייכות, בזהות ועוד. קימליקה סבור כי בעוד הערכים, האמונות והטקסים המסוימים של תרבות נתונה עשויים להשתנות במשך הזמן, יש חשיבות להמשך קיומה כקהילה של פרטים בעלי מורשת משותפת.

מיעוטים תרבותיים נזקקים לסיוע רב-תרבותי, כלומר, לתמיכה פוזיטיבית של המדינה. תמיכה זו תמנע את הפגיעה במיעוט, ותאפשר לו לשמור על מאפייניו הייחודיים בשוק הדעות, הלשונות, הדתות והתרבויות בחברה. קימליקה מצביע על שלוש זכויות שמיעוטים עשויים להיות זכאים לקבלן משלטון הרוב על מנת שיתאפשר להם לשמר את ייחודם התרבותי. הראשונה היא הזכות לשלטון עצמי – מנגנון המאפשר למיעוט הנשלט לשמר את ההיסטוריה התרבותית שלו בטריטוריה שייחודית לו אף ששלטון הרוב כבש את תחום מחייתו.¹²⁷ הזכות השנייה היא למעשה מקבץ של זכויות שקימליקה מכנה "זכויות פולי-אתניות". מדובר בזכויות המיועדות לסייע לקבוצות אתניות ולמיעוטים דתיים להביע את ייחודם התרבותי מבלי שהדבר יפריע להשתלבותם הפוליטית והכלכלית בקרב הרוב. הלכה למעשה הזכויות מאפשרות השתלבות תוך שמירה על ייחודיות. דוגמה לכך היא מסלולי הצבא הייעודיים לאוכלוסייה החרדית בישראל. זכות פולי-אתנית עשויה להיות שנויה במחלוקת, שכן היא מקנה פטור מחוק אשר חל על הרוב. כך, למשל, ליהודים ולמוסלמים בכריטניה יש היתר ייחודי בכל הנוגע בשחיטת בעלי חיים, ובארצות הברית יהודים דתיים מוחרגים מכללי הלבוש הקפדניים בצבא ומורשים לחבוש כיפה. קימליקה מבחין בין מיעוטים "ותיקים" למיעוטים

125 WILL KYMLICKA, MULTICULTURAL CITIZENSHIP: A LIBERAL THEORY OF MINORITY RIGHTS 34 (1995) (להלן: KYMLICKA, MULTICULTURAL CITIZENSHIP). ליישום גישה זו לגבי המיעוט הערבי בישראל ראו מיטל פינטו "זכויות שפה, הגירה ומיעוטים בישראל" **משפט וממשל** י 223, 241–228 (2006).

126 הטוב הראשוני הוא הקהילה התרבותית כהקשר של בחירה, ולא אופייה של הקהילה או דרכי החיים המסורתיות שלה, שאותם האנשים חופשיים לאמץ או לדחות. קימליקה מביא את עמדתו של ג'ון רולס בנושא, ומסביר כי "טיעונו של רולס עצמו בדבר חשיבותה של החירות כטוב ראשוני הוא גם טיעון בזכות חשיבותה של השתייכות תרבותית". ראו ז'וזף ברונר ויואב פלד "על אוטונומיה, יכולות ודמוקרטיה: ביקורת הרב-תרבותיות הליברלית" **רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית – ספר הזיכרון לאריאל רון-צבי ז"ל** 107, 110 (מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורון שמיר עורכים, 1998). ראו גם WILL KYMLICKA, LIBERALISM, COMMUNITY AND CULTURE 172–178 (1989).

127 מדובר במנגנון שלווונטי בעיקר במדינות פדרליות, ולכן הוא אינו ישים לגבי ה"מיעוט" החילוני בישראל. דוגמה לשלטון עצמי היא ההסדר המתקיים בחבל קוויבק שבקנדה – לקוויבק יש עצמאות נרחבת בשימור התרבות הצרפתית.

"חדשים". לגישתו, הראשונים יהיו זכאים לשלטון עצמי, ואילו החדשים יהיו זכאים רק לזכויות פוליטיות לצורך הכרה וכיבוד של ייחודם התרבותי ומתן אפשרות לשלבם תוך שמירה על ייחודם. ייתכן שמתן זכויות פוליטיות לציבור החילוני יהווה פתרון הולם לציבור זה. כך, למשל, מתן היתרים ייחודיים בכל הקשור למעמד האישי יאפשר לציבור החילוני לשמר את תרבותו. הזכות השלישית היא הזכות לייצוג מיוחד בקרב שלטון הרוב על מנת שהשלטון ייצג את כל רובדי האוכלוסייה. לשיטתו של קימליקה, אחת הדרכים לעשות זאת היא באמצעות הנגשת הליך ההתמודדות למפלגות השלטון באמצעות הקטנת מחסומים המעכבים אוכלוסיות שמטבען מיוצגות פחות, כגון מיעוטים, עניים ונשים. דרך נוספת היא לאמץ מנגנון ייצוג יחסי התואם את גודל האוכלוסייה. נראה כי פתרון זה אינו ישים לגבי הציבור החילוני בישראל, אשר זוכה בייצוג בכנסת אך נציגיו אינם עומדים על האינטרסים שלו.¹²⁸

נשאלת השאלה היכן עובר הגבול בין שימור ייחודו של המיעוט לבין הגנה על תרבותו של הרוב?¹²⁹ האם על הרוב לכבד את תרבותו של המיעוט גם במחיר כפייה תרבותית במרחב הציבורי כלפי פרטים שאינם מכירים ומעוניינים בה?¹³⁰

2. ההגנה על הרוב

בעניין התנועה לאיכות השלטון בישראל תהה הנשיא אהרן ברק מיהו הרוב ומיהו המיעוט במשפט פרלמנטרי רב-מפלגתי: "מפלגה קטנה המשמשת לשון מאזניים בקואליציה – האם מצביעיה הם חלק מהרוב או מהמיעוט?"¹³¹ אכן, אין נוסחה אחידה

128 KYMLICKA, MULTICULTURAL CITIZENSHIP, לעיל ה"ש 125, בעמ' 26–32. ראו גם גילה שטופלר "המיעוט הערבי, המיעוט החרדי והתאוריה הרב-תרבותית במדינה יהודית ודמוקרטית" **משפט, מיעוט וסכסוך לאומי** 11, 16–17 (ראיף זריק ואילן סבן עורכים, 2017).

129 ראו ע"פ 10358/08 **אזכרה נ' מדינת ישראל** (פורסם בנבו, 16.3.2010). בפרשה זו ביצע הנאשם מעשה הריגה כנקמת דם, והשופט ג'וראן הסביר (שם, בפס' 8 לפסק הדין) כי "לסובלנות בחברה הרב תרבותית יש גבולות. גבולות אלו יקבעו על ידי איוון בין הגישה הרב תרבותית לבין הגישה הליברלית". לעיון נוסף ראו אמנון רובינשטיין "שקיעתה, אך לא מותה, של הרב-תרבותיות" **הפרקליט** מט' 47, 88 (2006).

130 בג"ץ 746/07 **רגן נ' משרד התחבורה**, פ"ד סד(2) 530 (2011). בפרשה זו נדונה חוקיותם של קווי ה"מהדרין" במגזר החרדי, שבהם יש הפרדה בין נשים לגברים. בפס' כט לפסק דינו הסביר השופט רובינשטיין כי "התחבורה הציבורית בישראל שייכת לחברה הישראלית כולה, היא חלק מהמרחב הציבורי השייך לכל קבוצות האוכלוסייה ולכלל אזרחי המדינה כפרטים – אלה המעוניינים בהפרדה ואלה שאינם מעוניינים בה".

131 בג"ץ 6427/02 **התנועה לאיכות השלטון בישראל נ' כנסת ישראל**, פ"ד סא(1) 619, פס' 76 לפסק דינו של הנשיא ברק (2006). ראו גם בג"ץ **רובינשטיין**, לעיל ה"ש 13, פס' 32 לפסק דינו של השופט עמית: "אנו מתייחסים למגזר החרדי כקבוצת מיעוט, מאחר שהמונחים רוב ומיעוט הם מונחים בינאריים – מול רוב של 51% אנו נוהגים להתייחס ל-49% כקבוצת המיעוט. אולם כאשר בשיח זכויות עסקינן, ספק אם כך יש לראות את הדברים, ויש להתחשב בגודלה של 'קבוצת המיעוט' ובאפשרות כי תהפוך בעתיד לרוב." ראו גם פרשת **חוק הגיוס**, לעיל ה"ש 110, פס' 3 לפסק דינו של

לזיהוי תרבות הרוב, כך שאופן סיווג נבדל ממדינה למדינה ומחברה לחברה. אך האם פירוש הדבר הוא שהיא אינה קיימת? נראה שהתשובה לשאלה זו היא שלילית. קיומה של תרבות הרוב נובע מעצם קיומם של חוקים המגינים על מיעוטים תרבותיים כנגד כוחו הפוטנציאלי של הרוב. אלה המקדמים את זכויות המיעוט מקבלים על עצמם במרומז את קיומו של הרוב.¹³² עידו פורת מסביר כי ההבחנה בין הרוב למיעוט מתקיימת ביסודה כסממן ליחסי הכוחות בחברה. לפי גישה זו, אין אנו מתחשבים בגודל הדמוגרפי של הקבוצה, אלא במידת השפעתה בשיח החברתי, התרבותי והפוליטי. כך, למשל, בחברה הישראלית ניתן לעמוד על ההבחנה בין המיעוט החרדי לבין המיעוט הערבי במידת הכוח הפוליטי שיש לקבוצות אלה בציבוריות הישראלית. כך, להבדיל מהמיעוט הערבי, במבנה הפוליטי הקיים בישראל למיעוט החרדי יש כוח פוליטי משמעותי בהרבה מגודלו היחסי באוכלוסייה.¹³³

בשנים האחרונות נזנח הדיון במעמדה של קהילת הרוב, והכתיבה בתחום עוסקת בעיקרה בזכויות המיעוט. ההנחה היא כי לנוכח כוחה של קהילת הרוב יהיה ביכולתה לשמר את ההגמוניה שלה במרחב הציבורי.¹³⁴ אכן, יש הצדקה לפעול על מנת לסייע למיעוט לשמר את דתו, תרבותו ואורחות חייו, תוך מתן סיוע חיובי (פוזיטיבי) מצד המדינה על מנת לצמצם פגיעות אפשריות בזכויותיו של המיעוט. לב ליבה של החילוניות, וערך הליברליזם אשר ביסודה, נטועים בתפיסות יסוד אלה. אולם גלי ההגירה בשנים האחרונות והשינויים הדמוגרפיים מחייבים חשיבה מחודשת. זכותו של הרוב לשמירה על אורחות חייו וזכותה של המדינה לקבוע את זהותה חיוניות לשמירה על הערכים הליברליים המונחים בבסיסה של ההגנה הרב-תרבותית. אכן, מדינות רבות פעלו ופועלות בניסיון למצוא מכנה משותף ולהגדיר את זהותן. נסיונות אלה, שתוארו גם בפרק הקודם, הם חשובים וראויים, אף שהם אינם מוצלחים במיוחד ומעלים קשיים לא מעטים. המציאות המורכבת שבה אנו חיים מחייבת את המדינות לפעול על מנת לשמר את זהותן התרבותית מפני נהגים אנטי-ליברליים הכופים את עצמם לא רק על

השופט עמית: "המגזר החרדי, שלא כמיעוטים אחרים, אינו מגזר מוחלש, אלא מגזר בעל כוח ועוצמה פוליטית, והוא עושה שימוש בכוחו זה כדי לפטור את בניו מהחובה הבסיסית, שהיא גם הזכות הבסיסית, להשתתף בהגנת המדינה. הציבור שבניו משרתים בצה"ל, רואה בכך השתמטות גרידא ועוול מוסרי משווע, ומכאן תחושת המרירות, הכעס והתסכול, שבתורם מביאים לפילוג ולניכור בחברה הישראלית."

132 אורגד, לעיל ה"ש 45, בעמ' 169. "[T]here is no doubt about the existence of a majority group. In fact, the very existence of laws protecting minorities against the power of majorities indicates that those who advocate minority rights implicitly accept the existence of a dominant majority"

133 עידו פורת "זכויות קבוצתיות בישראל – שלושה מבחנים מנחים" **מחקרי משפט** ל 397, 387 (2016). Avishai Margalit & Moshe Halbertal, *Liberalism and the Right to Culture*, 61 SOC. RES. 134 491, 510 (1994): "Since the dominant culture is assured a majority by these laws, it can allow its public space to be shaped by free interaction among its citizens"

קהילות המיעוטים, אלא גם על קהילת הרוב. לקבוצת הרוב במדינה יש הזכות לפעול ולהגן על זהותה ועל אורחות חייה.¹³⁵

הערכים הליברליים צריכים להוות מגדלור ערכי אשר יגבש את תחומי התפרשותה של הרב-תרבותיות. ההצדקות שבבסיס הגישה הרב-תרבותית מחייבות לא לאפשר לקבוצת מיעוט לקיים נהגים אנטי-ליברליים ביסודם, וזאת ללא קשר לגודלה של הקבוצה או לכוחה הפוליטי. לפיכך אנו סבורים כי אין זה ראוי לשמר – מכוח הגישה הרב-תרבותית – אורחות חיים של קבוצה מסוימת אשר מגבילה את זכותם של חבריה לצאת ממנה ומונעת מהם השכלה רחבה שתאפשר להם להשתלב בעתיד בקבוצת הרוב, ככל שהם יהיו מעוניינים בכך.¹³⁶ אלה נהגים שהתפתחו בחברה הישראלית ואשר בית

135 אורגד, לעיל ה"ש 45, בעמ' 53–54. אורגד מסביר את החששות והאיומים הנשקפים לתרבות הרוב מצד קבוצות מהגרים. מעבר לאיומים בטחוניים (טרור), יש גם איומים כלכליים (מהגרים הנהפכים למחסום פסקלי), איום על הלכידות הקהילתית, איומים דמוגרפיים (אנשים רבים מכפי שהמדינה מסוגלת להכיל – דבר היוצר מצוקת דיור ומחסור בתעסוקה), איום תרבותי, איום על החברה הליברלית וערכיה, ואיום על התרבות הלאומית (השפה והסמלים). אורגד מתאר ארבעה מצבים ייחודיים שבהם יהיה הרוב רשאי וצריך לפעול על מנת לשמר את תרבותו – סכנה של הפחתת הרוב (בשל הגירה, למשל), מיעוטים המגיעים לרוב באזורים מסוימים, רוב קורבני (עיצוב כללים וחוקים משפטיים במטרה לשמר קבוצת אוכלוסייה מסוימת, דוגמת היהודים לאחר השואה וחוק השבות) ורוב מיעוטי (רוב שנשלט בעבר על ידי קבוצת רוב לאומית אחרת). כך, אורגד סבור כי הגירה בקנה מידה רחב משקפת סכנה לתרבות הרוב. הוא מטיב (שם, בעמ' 195–196) מושג חדש – "Needy Majority" – המייצג דחייה של התפיסה המקובלת הגורסת כי לקבוצת הרוב יש מונופול על שוק הדעות החופשי ומכאן שהיא אינה ראויה להגנה. אורגד סבור כי בישראל של היום קיים חשש של ממש לגורלה של קבוצת הרוב. הדבר נכון, כאמור, גם למעמד של החילונים כקבוצת רוב דמוגרפית. קיים חשש שבמציאות הפוליטית בישראל יכולתה של הקבוצה לשמור על זהותה בעתיד מוטלת בספק.

136 ראו יעל סימון "זכות היציאה" ממיעוט לא-ליברלי ומודל 'המרחב ההשתתפותי': מערכת החינוך בצרפת ודיון ראשוני בישראל "משפט וממשל" יב 227, 233–238 (2009); מייקל ולצר "אילו זכויות מגיעות לקהילות תרבותיות?" רב-תרבותיות במבחן הישראלי 53 (אוהד נחתומי עורך, 2003). זכות היציאה זכתה בדיון מעמיק בפסק דינו של בית המשפט העליון בבג"ץ רובינשטיין, לעיל ה"ש 13. באותו עניין קבע בג"ץ, בהרכב מורחב של תשעה שופטים, כי החוק המעניק פטור מלימודי ליבה הוא חוקתי. בפסק דינה סברה השופטת (בדימ') ארבל (כדעת מיעוט) כי החוק פוגע בזכות לאוטונומיה של הילד – שכן הוא מונע ממנו בפועל את הידע הבסיסי הדרוש על מנת לפרוש לפניו בשלב מאוחר יותר קשת אפשרויות רחבה שמתוכה הוא יוכל לבחור את האפשרות שהוא מעדיף להמשך חייו – וכן בזכותם של תלמידי הישיבות הקטנות לשוויון בחינוך. השופט עמית, אשר נמנה עם שופטי הרוב, קבע כי אף על פי שהזכות לחינוך היא זכות חוקתית "חזקה", ואף בהנחה שלימודי ליבה בגיל התיכון הם חלק מזכות זו, אין משמעות הדבר שניתן לחייב את המחוקק לכפותה על אחרים בניגוד לרצונם. פסיקת בית המשפט העליון משפיעה על היכולת המעשית של יחידים חרדים לעזוב את דרך החיים החרדית או לבחור במשלחי יד מסוימים בבגרותם. על כן השאלה המתעוררת אינה רק אם יש מקום להתחשב בקבוצה החרדית כקבוצת אוכלוסייה, אלא מהו האיזון בין התחשבות במיעוט דמוגרפי לצורך שימור תרבותו ואורח חייו לבין הגנה על זכות הבחירה של היחיד, חבר הקבוצה, באמצעות ריסון המנגנון המגביל את האפשרות לעזוב את הקבוצה. ראו דפנה

המשפט העליון אפשר אותם למעשה – לעיתים, כמו בפרשת לימודי הליכה, ללא כל הצדקה ראויה.

3. הגנה על מיעוט פוליטי בישראל

החברה הישראלית מורכבת מקבוצות תרבותיות שונות המקיימות ביניהן מערכות יחסים מורכבות. לכל קבוצה כזו יש כמה מאפיינים ודפוסים טיפוסיים: ראשית, מערכת של אמונות המורכבות ממיתוסים ואתוסים שייחודיים לקבוצה; שנית, שלילה של מערכת הערכים והאמונות של הקבוצות האחרות, לעיתים תוך עיצוב מוקצן של המערכות המונגדות, כך שעולמה של הקבוצה השוללת מסמל את ה"טוב" ואילו זה של הנשללת מסמל את ה"רע"; שלישית, לנוכח יחס השלילה כלפי הקבוצות האחרות מתפתחים לעיתים תהליכים שבהם הקבוצה מסתגרת ומתכנסת בתוך עצמה, תוך עיצוב זהותה העצמית כמתבדלת; לבסוף, קיומן של הקבוצות יוצר ביטוי פוליטי המעודד מאבקים על השליטה במוסדות הפוליטיים, התרבותיים, הכלכליים והתקשורתיים במדינה.¹³⁷

בעבר הייתה החברה היהודית מלוכדת סביב המאמץ ליצירת חברה ומדינה לעם היהודי, שבמסגרתן עוצבה זהות משותפת לחברי הקבוצה היהודית בישראל. זהות זו דחקה את רכיבי הזהות הייחודיים של הקבוצות השונות בחברה. בעקבות התפוררות ההגמוניה של תנועת העבודה, אשר שלטה במוסדות המדינתיים השונים, נפתח בישראל המאבק על עיצוב דמותה של המדינה. כאמור, במאבק זה נוטלות חלק קבוצות שונות, המציעות תפיסות מקוטבות בנוגע לאופייה של המדינה. כך, למשל, הקבוצה החילונית מבקשת לעצב את דמותה של ישראל על פי תיאוריה פוליטית ליברלית, מתוך זיקה לתרבות המערבית. לעומת זאת, הקבוצה המייצגת את הציבורי הדתי-החרדי חפצה לעצב את דמותה של ישראל על פי ההלכה היהודית והתרבות היהודית-הדתית. ברם, הרב-תרבותיות תומכת בייצוג קבוצתי לשם יצירת תרבות משותפת רבגונית המקצה למיעוטים מקום בתחום הציבורי המשותף. במקום הגנה משפטית על זכויות מסוימות

ברק-ארז "פתח-דבר: לשים את האדם במרכז – על מקומו של האדם במשפט" **עיוני משפט** 19, 5, 19 (2016). אכן, בשנת 2015 הוגשה תביעה של "יוצאים בשאלה" אשר התחנכו במוסדות חינוך חרדיים נגד המדינה בדרישה למתן פיצוי בגין הנזק שנגרם להם לטענתם עקב התרשלות המדינה, אשר פגעה ביכולתם להשתלב בשוק התעסוקה. בתגובה צירפה המדינה את הורי התובעים ואת מוסדות החינוך כצד לתביעה. בחודש אוגוסט האחרון דחה בית המשפט את טענות התובעים בנימוק של התיישנות, לנוכח העובדה שחלף זמן מיום סיום לימודיהם בישיבה. ראו ת"א (מחוזי י-ם) 34537-09-15 **לב ג' משרד החינוך** (פורסם בנבו, 10.8.2017). כאמור, פרשה זו טרם הגיעה לכלל סיום. ראו מירב ארלוזורוב "המדינה מפלה את היוצאים בשאלה פעמיים" **TheMarker** 14.8.2017 www.themarker.com/news/politics/1.4346285.

¹³⁷ מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורונן שמיר "הרהורים על רב-תרבותיות בישראל" **רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית – ספר הזיכרון לאריאל רוזן-צבי ז"ל** 67, 69–67 (מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורונן שמיר עורכים, 1998).

של מיעוטים, מטרתה של הרב-תרבותיות היא עיצובה של תרבות משותפת באמצעות שיתוף הקבוצות השונות וקיומו של שיח תרבותי מגוון.¹³⁸ כפי שעמדנו לעיל, הקבוצה החילונית בישראל נחשבת עדיין, מבחינה דמוגרפית, קבוצת הרוב במדינה. אולם על אף היותה קבוצת רוב במובן הדמוגרפי, מבחינה פוליטית היא מתאפיינת בחולשה ובהיחלשות מתמדת. כך באופן קבוע, וכך ביתר שאת במהלך הכנסת העשרים והמשלה השלושים וארבע. למעשה, לאורך כל שנות המדינה ויתרה הקבוצה החילונית באופן שיטתי על סמכויותיה, לעיתים קרובות מתוך שיקולים פוליטיים צרים לשם תמיכה של הקבוצות החרדית והדתית בקואליציה. כך באו לעולם הסדרים שונים כגון איסור ייבוא בשר בקר (חזיר) ומתן פטור לבני הישיבות מגיוס לצה"ל. פרשת המרכולים, שאליה התייחסנו לעיל ונתייחס גם בהמשך, התקצוב למוסדות דת, תוכניות החינוך הייחודיות¹³⁹ ועוד כהנה וכהנה דוגמאות מעלים חשש כי אף אם יישמר הרוב הדמוגרפי של הקבוצה החילונית בישראל, מעמדה של הקבוצה, וחשוב מכך יכולתה לשמר את אופייה ואת אורח חייה, יישחקו וייטחנו עד דק בשנים הקרובות.

החשש המתעורר לעיתים מפגיעה ברגשות דתיים במרחב הציבורי מעוות את הדיון בחשיבות האיזון בין הפגיעה ברגשותיו של האדם הדתי לבין הפגיעה בזכויותיו של האדם הלא-דתי במרחב הציבורי.¹⁴⁰ עניין זה בא לידי ביטוי מובהק באירופה ובמדינות אחרות במערב בכל הקשור להגבלת הלבוש המוסלמי של נשים מוסלמיות.¹⁴¹ מיטל פינטו מציעה לבחון את טיב הפגיעה במיעוט לפי העיקרון של פגיעות הזהות התרבותית – ככל שמעמדה החברתי של הזהות התרבותית נמוך יותר, הטענה בדבר הפגיעה בזהות התרבותית חזקה יותר. מדובר בעיקרון השואף לאובייקטיביות, כך שהשאלה היא לא עד כמה האדם חש פגיעה בזהותו התרבותית או אם הערכים המהווים חלק מזהותו התרבותית עדיפים מבחינה מוסרית על ערכיו של האדם הפוגע. השאלה הנבחנת היא מהו מעמדה החברתי של הזהות החברתית של האדם הנפגע.¹⁴²

נשאלת השאלה אם ההגנה הרב-תרבותית יכולה, מהבחינה הנורמטיבית, להגן על זכויותיה ואורח חייה של הקבוצה החילונית מקום שהאינטרסים של הקבוצה אינם באים לידי ביטוי פוליטי ולמעשה זכויותיה ואורח חייה נפגעים. לשאלה זו אנו משיבים בחיוב. כפי שציינו לעיל, ההגנה הרב-תרבותית התפתחה לאורך המאה הקודמת במטרה להגן על קבוצות מיעוט מתוך התפיסה הליברלית. אנו סבורים כי במובנה המהותי אין ההגנה הרב-תרבותית מוגבלת להגנה דווקא על קבוצות מיעוט דמוגרפיות. כפי שמראה אורגד,

138 ברונר ופלד, לעיל ה"ש 126, בעמ' 124.

139 ראו להלן תת-פרק 11.

140 ראו ליאור ברשק "קודש וחול במרחב הציבורי: משפט חוקתי לאור תיאוריה של המרחב" **משפט ועסקים** כ 193 (2017).

141 לדין נרחב בסוגיה ראו גילה שטופלר "מאחורי הרעלה – הטלת הגבלות על עטיית כיסוי-ראש לנשים במדינות ליברליות" **משפט וממשל** יב 191 (2009).

142 ראו פינטו "פגיעה ברגשות", לעיל ה"ש 123, בעמ' 655.

ההגנה הרב־תרבותית יכולה וצריכה להגן גם על זכויות הרוב. אכן, אף אם נקבע כי הקבוצה החילונית היא רוב דמוגרפי, היא יכולה להיכלל בגדרי ההגנה הרב־תרבותית כמיעוט פוליטי.

פרק ג: משמעויות מעשיות

1. חינוך

מערכת החינוך בישראל אינה רב־תרבותית. ההפרדה הקיימת בין הקבוצות מאפשרת לכל קבוצה לקיים את נהגיה, אך בתוך כך מוותרת על עקרונות אחרים. כך, למשל, ערכים דמוקרטיים והכשרה בסיסית שתקנה אפשרות תעסוקה איכותית בעתיד לכלל הפרטים בקבוצה אינם נחלתן של כל המסגרות. בעשורים האחרונים מערכת החינוך בישראל אינה עומדת בסטנדרטים ראויים המאפשרים יצירה של מערכת חינוך נפרדת אך איכותית, כפי שהוצע בדוח של כוח המשימה הלאומי לקידום החינוך בישראל (ועדת דוברת), אלא מאפשרת לזרמים להתפתח בהתאם למאזני כוחות פוליטיים מזדמנים.¹⁴³ זהו שינוי מהותי ומצער, שאינו עומד בחזונה הלאומי של מדינת ישראל. מעניין שעד ימי העלייה הגדולה (1948–1951) למדו רוב ילדי ישראל בזרם החינוך הכללי, אשר קידם את ערכי האומה והתורה,¹⁴⁴ והתאים את עצמו לכל שדרות הציבור – "העני והעשיר... הסוציאליסט ואיש הימין, החופשי בדעותיו והאדוק בדת".¹⁴⁵ עם קום המדינה הוחלט לא לאחד את הזרמים השונים למערכת אחת, ולמעשה לשמר את הזרמים הקיימים. לימים, לקראת הבחירות לכנסת השנייה, הוחלט על הקמתו של זרם החינוך הממלכתי, תוך ביטול החלוקה הישנה. השתלבותה של תנועת המזרחי בקואליציה עם מפא"י

143 רובינשטיין **שבטי מדינת ישראל**, לעיל ה"ש 10, בעמ' 289–292.

144 צבי צמרת "אחד העם ועיצוב החינוך החילוני בישראל" **עיונים בתקומת ישראל** 16, 171, 176–177 (2006). אחד העם היה ההוגה הציוני היחיד שצידד באיחוד כל החינוך הלאומי – הדתי והחילוני. אולם בראשית המאה העשרים נכנע גם הוא לרעיון ההפרדה בין שתי מערכות החינוך, עקב לחצים של קיצונים משני הצדדים. ההכרה בשני זרמים נפרדים של עבודת חינוך ותרבות בתנועה הציונית הושגה בוועידת ציוני רוסיה שנערכה במינסק בספטמבר 1902. בתקופת המנדט הבריטי התנהלה מערכת החינוך היהודית בישראל באופן אוטונומי, בלי כפייה מהשלטון הבריטי. המערכת כללה שלושה זרמים שהיו מסונפים לפלגים שונים של התנועה הציונית: הזרם הכללי, זרם העובדים וזרם המזרחי של הציונות הדתית. ראו אורית איכילוב "כינון החינוך הציבורי בישראל" **הפרטה ומסחר בחינוך הציבורי בישראל** 22 (אורית איכילוב עורכת, 2010). בשנת תש"ח היווה הזרם הכללי 50% מכלל התלמידים היהודים, זרם העובדים היווה 27%, וזרם המזרחי – 22%. על אלה נוסף דה פקטו זרם רביעי, אגודת ישראל, אשר גם לו החליטה הממשלה להעניק סיוע ממשלתי. ראו צבי צמרת "עשר שנות חינוך" **העשור הראשון – תש"ח–תשי"ח** 123 (צבי צמרת וחנה יבלונקה עורכים, 1997).

145 צבי צמרת **עלי גשר צר: עיצוב מערכת החינוך בימי העלייה הגדולה** 23–24 (1997).

הובילה להקמת חינוך ממלכתי-דתי נפרד לצד החינוך הממלכתי שראה בן-גוריון בחזונו.¹⁴⁶

חרף היות החילונים רוב דמוגרפי, אין מעמד היחסי באוכלוסייה בא לידי ביטוי בחינוך הממלכתי, אשר סובל מהחלשה מתמדת, מנחיתות תקציבית וממאמצים להטמיע לתוכו תכנים דתיים-יהודיים.¹⁴⁷ כיום נשמעים קולות רבים יותר שדורשים אוטונומיה לחינוך החילוני וזרם חינוך נפרד. אנו סבורים כי עמדה זו ראויה ומוצדקת. יש מקום להכרה בכך שבהקשר הרב-תרבותי יש להתחשב בשוני התרבותי, המצדיק לעיתים סטייה מהשוויון הפורמלי, כדי לשמור על שוויון זכויות ועל הוגנות ברוח האמנה החברתית. בידי שר החינוך סמכות מלאה לעצב את החינוך הממלכתי-הכללי כרצונו.¹⁴⁸ ככלל, שרי החינוך הם בעלי השקפות פוליטיות, וחלקם – מימין ומשמאל, חילונים ודתיים – קיבלו החלטות פוליטיות לגבי תוכנית הלימודים או לגבי פעילויות בעלות אופי פוליטי או דתי במסגרת תוכנית הלימודים.¹⁴⁹ לאורך השנים חלו תמורות ושינויים באופן שבו עוצבה מערכת החינוך בישראל. ראוי להזכיר לטובה את אימוץ ההמלצות שנקבעו בוועדת שנהר שהקים שר החינוך זבולון המר ז"ל (ממפלגת מפד"ל) בשנת 1991.¹⁵⁰ עם זאת, התמורות שחלו במצב הפוליטי במדינת ישראל לאחר הבחירות

146 ראו את דבריו של דוד בן-גוריון המצוטטים אצל איכילוב, לעיל ה"ש 144, בעמ' 31: "ביטול הזרמים אינו ביטול שם אלא ביטול מסגרת וזיקה מפלגתית שפוררו את העם והכניסו אנדרלמוסיה בחינוך. והקמת חינוך ממלכתי – אינה שינוי שם אלא שינוי תוכן: תוכן מאחד ומלכד."

147 שם. ראו גם משרד החינוך – מינהל כלכלה ותקציבים **ממצאים מרכזיים של המערכת לשיקוף תקציבי החינוך – תשע"ז** (2017) [meyda.education.gov.il/files/MinhalCalcala/shkifut66.pdf](https://www.meyda.education.gov.il/files/MinhalCalcala/shkifut66.pdf). תקצוב משרד החינוך מתחלק לפי חמש דרגות טיפוח: חלש, חלש-בינוני, בינוני, בינוני-חזק וחזק. בבתי הספר היסודיים בחינוך הרגיל, בכל הדרגות שאוחדו, החינוך הממלכתי-הדתי זוכה בתקצוב הגבוה ביותר לתלמיד. משרד החינוך מסביר כי הזרם הדתי-הלאומי זוכה בתקצוב הגבוה ביותר בשל תקצוב מיוחד לשעות תפילה ולתלמידים החייבים בתגבור לימודי היהדות, וכן עקב "סיוע תוספתי ייעודי לבתי ספר בפיקוח ממלכתי דתי". להרחבה ראו משרד החינוך – מינהל כלכלה ותקציבים **ממצאים מרכזיים של המערכת לשיקוף תקציבי החינוך – תשע"ב** (2015) [meyda.education.gov.il/files/MinhalCalcala/shkifut22.pdf](https://www.meyda.education.gov.il/files/MinhalCalcala/shkifut22.pdf).

148 ס' 4 ו-5 לחוק חינוך ממלכתי, התשי"ג-1953, מקנים לשר החינוך סמכות בלעדית לקבוע את תוכנית הלימודים בחינוך הממלכתי הכללי – היהודי והערבי.

149 רובינשטיין **שבטי מדינת ישראל**, לעיל ה"ש 10, בעמ' 316. ראו גם צבי צמרת "מי ינווט את הספינה החינוכית התועה" **כיוונים חדשים** 27, 47, 48–54 (2012).

150 ועדת שנהר קבעה עיקרון חשוב: תוכניות הלימודים יבטיחו את חשיפת התלמידים לגוני היהדות השונים תוך קישורם לערכים אוניוורסליים – לא עוד זהות יהודית-דתית-אורתודוקסית, אלא זהות המשלבת את היהדות עם ההיסטוריה הציונית. לימים ביקש אמנון רובינשטיין, כשר החינוך, ליישם את המלצות ועדת שנהר. ברם, בטרם יושמו ההמלצות נערכו בחירות כלליות ביוני 1996, ובממשלה החדשה מונו בזה אחר זה שני שרי חינוך מהמפד"ל – זבולון המר ויצחק לוי. כתוצאה מכך השתנה סדר העדיפויות במשרד החינוך, והחלו להכניס לתוכני הלימוד תכנים אורתודוקסיים. רובינשטיין **שבטי מדינת ישראל**, לעיל ה"ש 10, בעמ' 318–320.

שהתקיימו בשנת 1996 השפיעו גם על מערכת החינוך. החינוך הממלכתי-הדתי והחינוך החרדי ("העצמאי" האשכנזי ו"אל המעיין" הספרדי) נהנו מאוטונומיה מנהלית ופדגוגית, ואילו החינוך הממלכתי עבר לשליטה כמעט מוחלטת של מנהיגות החינוך הממלכתי-הדתי.¹⁵¹ אם לא די בכך, בעקבות החלטת ממשלה בשנת 2013 הוקמה במשרד לשירותי דת "מנהלת זהות יהודית", המבקשת להגדיל את ההשפעה הדתית במוסדות החינוך הממלכתי.¹⁵²

חשוב להבהיר: איננו מתנגדים ללימודי מסורת יהודית דתית אשר מקובלת על רוב הציבור היהודי-הדתי בישראל. אולם לימוד זה צריך להיות מגוון, ולכלול מידע גם על זרמים תרבותיים יהודיים שצמחו בעת החדשה – יהדות דתית לא אורתודוקסית והיהדות הלאומית-הציונית. מעבר לכך, על תכנים אלה להיות בגדר מידע אינפורמטיבי, ולא הטפה דתית.¹⁵³ מבחינה רב-תרבותית, לתהליך ההדחה של החינוך הכללי יש תוצאות שליליות רבות. מהתלמידים נשללת האפשרות להכיר זרמים שונים של היהדות מלבד היהדות האורתודוקסית. מעבר לכך, חלק מהתהליכים השונים במשרד החינוך מקדמים הפרדה מגדרית בפעילויות שונות, וקובעים הלכה למעשה לתלמידים אילו פעילויות ראויות לנער ואילו ראויות לנערה.¹⁵⁴ ראוי לציין כי תהליכים אלה מפלים בין ההורים

151 נמרוד אלוני ויואב סילברט "מערכת החינוך והמתח הדתי-חילוני" **זמן יהודי חדש – תרבות יהודית בעולם חילוני – מבט אנציקלופדי** כרך רביעי 282, 287 (ירמיהו יובל, יאיר צבן ודוד שחם עורכים, 2007).

152 זו הפעם הראשונה שענייני חינוך הופקדו לא בידי משרד החינוך. המנהלת עודנה קיימת גם בממשלה הנוכחית. ראו החלטה 724 של הממשלה ה-33 "הקמת מנהלה לזהות יהודית במשרד לשירותי דת" (1.9.2013).

153 רותי מוזיקנט שטיבל "ואף מילה על הדתה" **המקום הכי חם בגיהנום** (11.9.2017) www.ha-makom.co.il/post/ronitms-gvanim-zehut. בבחינת עמדת הציבור בנוגע לטענה כי בשנים האחרונות מתקיים תהליך "הדתה" במערכת החינוך הממלכתית הכללית נמצא כי 77% מהציבור החילוני סוברים כי יש הדתה, וכך גם 56% מהמסורתיים-הלא-כל-כך-דתיים. זאת, בניגוד לעמדתם של המסורתיים-הדתיים (64%), הדתיים (74%) והחרדים (80%), אשר אינם מסכימים עם הטענה כי יש הדתה במערכת החינוך החילונית. כאשר הורים לילדים במערכות החינוך השונות נשאלו אם הם מתנגדים לתהליך ההדתה במערכת החינוך, רק 6% מההורים לילדים בחינוך החרדי ו-3% מההורים לילדים בחינוך הממלכתי-הדתי הביעו התנגדות, לעומת 69% מההורים לילדים בחינוך הממלכתי. בבדיקת עמדת הציבור בכללותו לתהליך ההדתה נמצא כי 82% מהחילונים ו-54% מהמסורתיים-הלא-כל-כך-דתיים מתנגדים לו, אולם 71% מהמסורתיים-הדתיים, 95% מהדתיים ו-100% מהחרדים תומכים בו. **מדד הדת והמדינה 2017**, לעיל ה"ש 96, בעמ' 21–22. מדד הדת והמדינה משנת 2017 התייחס מפורשות להדתה במערכת החינוך, ואילו המדד משנת 2018 התייחס להדתה בכלליות.

154 משרד החינוך פנה למנהלי בתי ספר ולרכזי חינוך גופני בבקשה לרשום תלמידים לפעילות "משחקים של פעם", אך הודיע כי פעילויות אלה ייעשו בהפרדה מגדרית. ראו הדס רגולסקי כריסי "מנהלי בתי ספר יסודיים בתל אביב נגד דרישת משרד החינוך להפרדה מגדרית" **onlife** (22.4.2018) www.onlife.co.il/news/society/education/151517.

בעלי השקפת העולם החילונית לבין ההורים הדתיים והחרדים: בעוד מהראשונים נמנעת הזכות לקבוע את טיב החינוך של ילדיהם, לאחרים ניתנת זכות לחנך את ילדיהם במסגרות חינוך אוטונומיות.¹⁵⁵

מבחינה מעשית אנו סבורים כי במסגרת ההגנה הרב-תרבותית נכון לאפשר קיומה של מערכת חינוך לקבוצה החילונית.¹⁵⁶ מערכת זו תעניק אוטונומיה מסוימת להורים המעוניינים כי ילדיהם יזכו במנה גדושה של ערכים ליברליים ותוכני הגות פילוסופיים ואחרים. הקמת מערכת חינוך מהסוג הזה לא תיצור בהכרח מעמסה תקציבית על המדינה. אף שאנו סבורים כי ראוי לתקצב מערכת זו באופן דומה לתקצובן של יתר הקבוצות בחברה, ניתן למצוא פתרונות נוספים. למעשה, במדינה מתקיימות זה שנים מערכות חינוך פרטיות שונות. יהיה נכון לחזק את המערכות האלה בדרכים שונות, וכך לאפשר לחילונים מגוון עשיר של מסגרות חינוך לילדיהם.

פתרון אחד יכול להיות חיזוק מוסדות החינוך הפרטיים במתכונת דומה לזו המתקיימת במדינות מערביות שונות, כקנדה ואנגליה, המאפשרות קיום מסגרות חינוכיות פרטיות.¹⁵⁷ עם זאת, איננו תומכים בהכרח בפתרון מן הסוג הזה, שכן יש בו כדי להכביד באופן משמעותי את נטל ההוצאה על חינוך שיושג על משפחות חילוניות. קיומן של מערכות מן הסוג הזה מקום שמתקיימות מסגרות אחרות המתוקצבות באופן נדיב על ידי המדינה גם פוגע בשוויון בין הקבוצות השונות. ייתכן שניתן לגבש מנגנון לתקצוב פרטני לכל משפחה הבוחרת שילדיה ילמדו במערכות חינוך פרטיות חילוניות. כך, ניתן לקבוע הטבת מס ייחודית למשפחה או להעניק תקצוב בעבור כל ילד שילמד במערכת החילונית הפרטית.

155 להורים החילונים, להבדיל מהחרדים, אין אפשרות להקים בתי ספר מוכרים מחוץ לחינוך הרשמי במימון מלא של המדינה. בית ספר מוכר לא רשמי שאינו שייך לזרמי המפלגות החרדיות יקבל מהמדינה רק כשליש מההקצבה לתלמיד בבתי הספר החרדיים.

156 רוב הציבור היהודי הבוגר תומך ביצירת מסגרת אשר תגן על החינוך הממלכתי הכללי. 60% מכלל הציבור תומכים בהקמת "מועצת חינוך ממלכתי חילוני". 82% מהחילונים ו-58% מהמסורתיים-הלא-כל-כך-דתיים תומכים בהקמת מסגרת חינוך פורמלית אשר תגן על חינוך ילדיהם, בדומה לחומת המגן הקיימת לחינוך הממלכתי-הדתי. לעומת זאת, 58% מהמסורתיים-הדתיים, 81% מהדתיים ו-78% מהחרדים מתנגדים לכך. **מדד הדת והמדינה 2017**, לעיל ה"ש 96, בעמ' 24.

157 אכן, כבר כיום יש מסגרות פרטיות שונות בישראל המציעות תוכניות לימודים ייחודיות לציבור החילוני.

2. חופש דת וחופש מדת¹⁵⁸

עד לחקיקת חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו התבססה ההגנה המשפטית על חופש הדת בישראל על שלושה יסודות. היסוד הראשון היה סימן 83 לדברי המלך במועצה על ארץ-ישראל, 1922 עד 1947,¹⁵⁹ היסוד השני היה הכרזת העצמאות,¹⁶⁰ והיסוד השלישי היה העקרונות שנקבעו על ידי בית המשפט העליון, אשר הגביל את האפשרות לפגוע בפרט מטעמי דת.¹⁶¹ כידוע, ישראל אינה תיאוקרטיה, שבה המחוקק רשאי לפגוע במשטר הליברלי ובזכויות האדם, אלא דמוקרטיה.¹⁶² הנה כי כן, חופש הדת הוא אחת מזכויות היסוד בחברה הישראלית. לאחר חקיקת חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו נדמה כי עקרונות אלה קיבלו משנה תוקף משמעותי. אולם הדיון בתחום יחסי הדת והמדינה מסרב לגווע. כך, אנו עדים בתקופה האחרונה להתעוררות של הדיון הציבורי בנושא, במיוחד בכל הנוגע בשירותים שהמדינה נדרשת לספק. פרשת המקוואות בישראל והמחלוקת בעניין רחבת התפילה בכותל הן דוגמאות מייצגות של הקושי הטמון בעירוב הקיים בישראל בין המדינה לדת.

¹⁵⁸ בהקשר של חופש דת וחופש מדת ראוי לציין את עמדתם של סטטמן וספיר, הטוענים כי לחופש דת כקטגוריה נפרדת עשוי להיות צידוק רק אם הדת ראויה להגנה מיוחדת. לגישתם, אם מפרשים את הדת במונחים של חופש מצפון, אזי לא ברור מדוע יש צורך בהגנה נפרדת על חופש דת נוסף על זו של חופש המצפון. כך גם לגבי הזכות לתרבות – אם חופש דת מובן במונחים של הזכות לתרבות, אזי לא ברור מדוע יש צורך להוסיף עליה את חופש הדת. ודוק, מתן מעמד נפרד לחופש הדת מעניק למצפוניסט הדתי יתרון בעומדו לפני בית המשפט, ולכן סותר את עקרון השוויון. אם החוק דואג למצפונם של כלל האזרחים ומכבד את כלל התרבויות, אזי אין מקום שהוא יעניק מעמד נפרד ומיוחד למצפון הדתי או לתרבות הדתית. ראו דני סטטמן וגדעון ספיר "חופש הדת, חופש מדת והגנה על רגשות דתיים" **מחקרי משפט** כא 5, 34 (2004).

¹⁵⁹ אשר קבע כי "כל האנשים בישראל ייהנו מחופש המצפון המוחלט ומהשימוש החפשי של צורות פולחנם, בכפוף בלבד לקיום הסדר הציבורי והמוסר. כל עדה דתית תיהנה מעצמאות בעניינים הפנימיים של העדה, בכפוף לכלל פקודה או צו שיצאו מאת הממשלה".

¹⁶⁰ שקבעה כי "מדינת ישראל... תהא מושתתת על יסודות החירות, הצדק והשלום לאור חזונו של נביאי ישראל, תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין, [ו]תבטיח חופש דת, מצפון...".

¹⁶¹ ראו, למשל, בג"ץ **מיטראל**, לעיל ה"ש 116, בעמ' 506: "עקרון-על הוא בישראל... שלאזרח ולתושב בה שמורים גם חופש הדת גם החופש מדת. מצוות הדת – או עקרונות השאובים מן הדת – אינם חוק לישראל, אלא אם באו אל תוכו של חוק...". כן ראו את דבריו של השופט כהן בפרשת **שליט**, לעיל ה"ש 7, בעמ' 491: "מניין לנו שמותר להחיל את ההלכה הדתית – הלכה של כל דת שהיא – על פרשנות מושגים כמו 'לאום' ואפילו 'דת' האמורים בחוק? העניינים אשר בהם מצווים – ועל-כן רשאים – בתי-המשפט לפסוק לפי דין התורה, או לפי דיני הדתות האחרות. מפורשים ומפורטים הם מפי המחוקק; ומקום שהמחוקק לא ציווה על תחולת דין דתי, אין בית-המשפט רשאי להחילו – שאם לא תאמר כן, לא יישאר שריד ופליט משלטון החוק".

¹⁶² בלשונו של השופט זילברג, "ישראל – אינה מדינה תיאוקרטית, כי לא הדת מסדירה בה את חיי האזרח, אלא החוק". פרשת **רופאין**, לעיל ה"ש 7, בעמ' 2439.

בפרשת המקוואות נטען כי הבלגיות – אותן נשים המשגיחות על הטבילה במקווה – ניצלו את מעמדן כדי לפגוע בטובלות ולהשפילן באמצעות שאלות אישיות, תוך כפייה של נהגים דתיים מחמירים בניגוד לרצונן של הטובלות במקווה. בבג"ץ **עתים** קבע בית המשפט העליון כי לטובלת יש הזכות לטבול ללא נוכחות של בלנית, ואין למנוע זאת ממנה.¹⁶³ בעניין **התנועה המסורתית** קבע בית המשפט העליון כי אין לאסור טבילה של אנשים העוברים הליכי גיור באמצעות ארגונים רפורמיים ומסורתיים.¹⁶⁴ אולם קביעותיו הברורות של בית המשפט העליון לא הביאו פרשות אלה לידי סיום, שכן ביולי 2015 התקבל בכנסת תיקון מס' 21 לחוק שירותי הדת היהודיים [נוסח משולב], התשל"א-1971, המאפשר למועצה דתית "שלא להתקשר בהסכם לשם שימוש במקווה טהרה", וזאת ככל הנראה במטרה לאפשר למועצות הדתיות לסרב להקים מקוואות טהרה רפורמיים.¹⁶⁵

סוגיה נוספת, בעלת מרכיבים דומים, היא דרישתן של נשים להתפלל ברחבת הכותל באופן שאינו אורתודוקסי. מדובר בפרשה ותיקה שתחילתה עוד בשנת 1989. בינואר 2016 היה נדמה שסוגיה זו נפתרה במסגרת מה שכונה "מתווה הכותל", אשר עוגן בהחלטת ממשלה.¹⁶⁶ מתווה הכותל קבע כי התפילות ברחבת הכותל הצפונית יישמרו כפי שהן, קרי במתכונת אורתודוקסית, אך בצידה תוקצה רחבת תפילה דרומית, שבה "תתנהל התפילה על-פי תפיסה פלורליסטית ושוויונית, באופן שיהיה בו כדי לספק מענה למתפללים מקרב הזרמים השונים שאינם אורתודוקסים, ובראשם, הזרם הרפורמי והזרם

163 בג"ץ 5022/15 **עתים** – יעוץ ומידע במעגל החיים היהודי נ' המשרד לשרותי דתות (פורסם בנבו, 19.9.2016).

164 ע"מ 5875/10 **התנועה המסורתית נ' המועצה הדתית באר שבע** (פורסם בנבו, 11.2.2016). בפסק הדין נקבע כי ס' 6א לחוק שירותי הדת היהודיים [נוסח משולב], התשל"א-1971, אינו יכול להכשיר את הדרתם של מתגיירי העמותות העותרות ממקוואות ציבוריים, וזאת מכיוון שהרבנות אינה מוסמכת לקבוע מדיניות של הפליה.

165 דברי הסבר להצעת חוק שירותי הדת היהודיים (תיקון מס' 21) (הסדרת השימוש במקווה טהרה), התשע"ו-2016, ה"ח 128: "כדי לתת מענה על הקושי שעלה בפסק דינו של בית המשפט העליון בע"מ 5875/10 **התנועה המסורתית נ' המועצה הדתית באר שבע** (ניתן ביום 11.2.2016), יוקמו כמה מקוואות (שניים עד ארבעה מקוואות) באמצעות הסוכנות היהודית לארץ ישראל לגרים שאינם מתגיירים באמצעות מערך הגיור הממלכתי." לדיון נרחב בסוגיה ראו רובינשטיין **שבטי מדינת ישראל**, לעיל ה"ש 10, בעמ' 230–231. ראוי לציין כי מדובר בהצעה מתונה יחסית, שהועלתה לאחר שהצעה קודמת בעייתית ביותר נזנחה בינתיים. ראו דברי הסבר להצעת חוק שירותי הדת היהודיים (תיקון – הסדרת ייעוד השימוש במקווה טהרה), התשע"ו-2016, פ/2746/20: "בעקבות עתירת גופים שמטרתם לקעקע את יסודות היהדות המקובלת במשך אלפי שנים, פסק בית המשפט העליון (ע"מ 5875/10 **התנועה המסורתית נ' המועצה הדתית באר שבע**, 11.2.2016), כי יש לאפשר לכתות שונות לעשות שימוש במקוואות טהרה, לצורך טקסים שונים שנערכים על ידן. לאור האמור, מוצע לקבוע בחוק כי ייעוד השימוש במקוואות טהרה ציבוריים שבאחריות גופים ממשלתיים, כגון רשויות מקומיות ומועצות דתיות יהיה לצורך טבילה הלכתית בלבד."

166 החלטה 1075 של הממשלה ה-34 "אימוץ המלצות הצוות המייעץ לסוגיית הסדרי התפילה בכותל המערבי" (31.1.2016).

הקונסרבטיבי¹⁶⁷. ברם, לאחר אישור ההסכם התעוררה ביקורת קשה בציבור החרדי לנוכח העובדה שההסכם מכיר דה פקטו בזרמים הרפורמי והקונסרוטיבי. המפלגות החרדיות איימו במשבר קואליציוני ודרשו לבטל את המתווה, ובעקבות זאת החליטה הממשלה, ביוני 2017, להשהות את מתווה הכותל.¹⁶⁸ נגד החלטה זו מתנהל בימים אלה הליך בבית המשפט העליון, שבו הודיעה המדינה כי היא אינה מבטלת את השהיית המתווה.¹⁶⁹ מעבר לכך, ראוי לציין כי התנהלות הממשלה בסוגיה זו, כמו גם בסוגיות אחרות הנוגעות ביחסים של דת ומדינה, הובילה לקרע חסר תקדים בין מדינת ישראל ליהדות התפוצות.¹⁷⁰

חופש דת וחופש מדת הם המסד בגישה הרב־תרבותית. כפי שהראינו בחלקים הקודמים ברשימה זו, ובמיוחד בפרק ב,¹⁷¹ רוב הציבור בישראל אומנם מעוניין לשמר

167 הצוות המייעץ לסוגיית הסדרי התפילה בכותל המערבי **המלצות** 4 (2016).

168 החלטה 2785 של הממשלה ה-34 "הסדרי התפילה בכותל המערבי" (25.6.2017): "[הוחלט] להשהות את יישום החלטת הממשלה מס. 1075... כן מנחה ראש הממשלה את מזכיר הממשלה לוודא כי ניהול האתר יימשך במתכונתו הקיימת בשנים האחרונות."

169 הודעה מטעם המשיבים המיוצגים על ידי פרקליטות המדינה בבג"ץ 145/13 **התנועה ליהדות מתקדמת בישראל נ' ראש הממשלה**. במסגרת הדיון תהתה הנשיאה נאור: "אינך יכול שלא לשאול את עצמך מה קרה פה. היה מתווה, עבדו עליו, ידעו וטרחו לא לשביעות רצון כולם. אז באה הממשלה ואמרה לא קיים. מעורר שאלה." הנשיאה הכירה במגבלת יכולתו של בית המשפט להכריע בסוגיה, בצינה: "...כוחותינו לא מספיקים כדי ליצור מתווה חדש. זה לא עניין של הכרעה שיפוטית של ניהול הכותל על ידי בית המשפט. אני אומרת לכולם, הנפישות, הרגישות והצורך בסובלנות הוא מובן. אנחנו שואלים את עצמנו, בהינתן כל האמור, איפה אנחנו נמצאים? מה עושים בתכלס?" שם, בעמ' 9 ו-16 לפרוטוקול הדיון מיום 31.8.2018. לאחרונה התפרסם כי ראש הממשלה אישר את העבודות להגדלת הרחבה המשותפת בכותל.

170 ראשי היהדות הקונסרוטיבית בארצות הברית שלחו מכתב לראש הממשלה בנימין נתניהו, באמצעות קונסול ישראל בניו יורק דני דיין, שבו עשו שימוש במילים קשות ביותר: "המכתב נכתב מתוך תחושה קשה של אכזבה, כעס ואף בגידה", בעקבות החלטת הממשלה בדבר ביטול מתווה הכותל והחלטתה של ועדת השרים לענייני חקיקה לאשר הצעה לחוק גיור חדש המבקש לקבוע כי רק לרבנות הראשית יש הסמכות לגייר. במכתב מפרטים המנהיגים את דרישותיהם: "אנו קוראים לך ליישם לאלתר את מתווה הפשרה בכותל, מתווה שאתה עצמך הובלת, ואשר במסגרתו אנו, יחד עם שותפינו – הסוכנות היהודית, הפדרציות היהודיות בצפון אמריקה, התנועה הרפורמית ונשות הכותל – נשאנו ונתנו באמת ובאמונה." בהמשך המכתב מופיע האולטימטום: "בעוד שבועות אחדים יתכנסו יהודים בבתי־הכנסת בכל רחבי העולם לכבוד הימים הנוראים... אדוני ראש הממשלה, בכוחך להשפיע על תוכן של הדרשות בימים הנוראים... האם נדבר על המציאות בישראל בשפה של בגידה או בשפה של תקווה? האם נדבר על מאבק או על הישגים? אנו מבקשים ממך להנהיג. אנו מפצירים בך למלא את שהבטחת לנו – שמדינת ישראל תהיה בית ומולדת לכל יהודי באשר הוא בין אם הוא רפורמי, קונסרבטיבי, אורתודוקסי או חילוני." ראו עמיתי אתאלי "ישראל בוגדת בנו?" **ידיעות אחרונות** 7.9.2017. www.yediot.co.il/articles/0,7340,L-5013736,00.html. בבחינת עמדת הציבור בשנת 2017 עולה כי 73% מהציבור מתנגדים לחוק הגיור. ראו **מדד הדת והמדינה 2017**, לעיל ה"ש 96, בעמ' 32.

171 יש נושאים נוספים שמתכתבים ישירות עם הדיון בתת־פרק זה: לדיון נרחב בפרשת גיני, הנוגעת

חלק מהמנהגים הדתיים, אך מגלה עוינות הולכת וגוברת כלפי מוסדות הדת במדינה. עם זאת, כתוצאה מפשרות פוליטיות אין הקבוצות החילוניות והמסורתיות במדינת ישראל זוכות בייצוג שיאפשר להן להשתחרר מהכפייה הדתית ולעצב את דתותן כרצונן. למעשה, קבוצת המיעוט הדתית מנצלת את כוחה הפוליטי על מנת להשתמש במוסדות המדינה כאמצעי לצמצום חופש הדת של קבוצות רחבות בחברה הישראלית, כמו גם של קהילות מקרב יהדות התפוצות.

3. תחבורה ציבורית

במדינת ישראל נהוג מיום היווסדה ההסדר השנוי במחלוקת – אשר זכה בכינוי "סטטוס קוו" – שלפיו אין תחבורה ציבורית בשבת, למעט בחיפה, שבה הונהגה תחבורה ציבורית בשבת עוד לפני הקמת המדינה, בשל ייחודיותה כעיר מעורבת. המצב הקיים פוגע קשות בקבוצות רחבות בחברה הישראלית. אין כוונתנו בהכרח רק לקבוצה החילונית, אלא גם לקבוצות מסורתיות ולקהילות מיעוט אחרות (כגון ערביי ישראל). התנועה בשבת מוגבלת רק לאלה שיכולים להחזיק מכונית פרטית, לשלם בעבור שירותי נסיעה יקרים (כגון מוניות ספיישל) או להיעזר במספר מוגבל ומצומצם של קווי שירות.¹⁷² למצב זה יש השפעה ישירה על מהותה של השבת לגבי אזרחי המדינה ועל האופן שבו הם יכולים לנהל את חייהם הפרטיים שלהם. מעבר לכך, המצב הקיים פוגע גם ביעדים ראויים אחרים של המדינה, דוגמת הפחתת הגודש בכבישים, שתוביל להפחתה בזיהום האוויר.¹⁷³ לפי מדד הדת והמדינה משנת 2018, 72%

בכשרותם של בתי עסק, ובעניין ברמז, הנוגע בפתיחת מרכולים בשבת, ראו לעיל ה"ש 118 ו-119 והטקסט שלידן; לסוגיית איסור התחבורה הציבורית בשבת, הפוגע גם באזרחים הלא-יהודים במדינה, ראו דיון בתת-פרק הבא; ולסוגיית הדין האישי ראו דיון להלן בתת-פרק ג4.

172 חיים ה' כהן "כפייה דתית בישראל" ספר ברנזון כרך שני – בני סברה 297, 315 (אהרן ברק וחיים ברנזון עורכים, 2000). ראו גם פרנסס רדאי "דת ושוויון: בראי הפסיקה" ספר ברנזון כרך שני – בני סברה 341, 369 (אהרן ברק וחיים ברנזון עורכים, 2000).

173 ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה "3.24 מיליון כלי רכב מנועיים בישראל בשנת 2016, גידול של 4.8% לעומת שנת 2015" (הודעה לתקשורת, 9.4.2017) www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hoda_template.html?hoda=201727098. על פי ההודעה, "מספר כלי הרכב המנועיים הגיע בסוף שנת 2016 לשלושה מיליון ו-239 אלף, עלייה של 4.8% לעומת סוף שנת 2015. זאת, לאחר גידול של 4.2% בשנת 2015 ושל 4.0% בשנת 2014". ראו גם עדי סופר "יותר כבישים, יותר גודש: על מדיניות התיקצוב של תשתיות תחבורה בישראל, 2000–2012" (מרכז אדוה, 2013) adva.org/wp-content/uploads/2015/01/transport-20131.pdf. במהלך השנים 1995–2008 עלה שיעור המגיעים לעבודתם באמצעות כלי רכב פרטי מ-58.1% ל-67%. נוסף על כך, בבחינת המגמה בעיר תל אביב נרשמה עלייה של 4.9% בתקופה הנתונה. זאת, בניגוד למגמה בערים מערביות אחרות, כגון פריז ואוסלו, שבהן יש ירידה בשימוש ברכב פרטי. ממחקר שערך מכון גיאוקרטוגרפיה בעבור עמותת אור ירוק עולה כי יותר ממחצית מהציבור (51%) מביעים נכונות לעשות שימוש בתחבורה ציבורית אם היא תהיה סדירה ונגישה כמו רכב פרטי. 26% אף ציינו כי הם בטוחים שהם יעשו שימוש בתחבורה ציבורית כתנאים אלה. ראו מחקר מעקב בנושא שימוש בתחבורה ציבורית

מהציבור היהודי תומכים בהפעלת תחבורה ציבורית בשבת.¹⁷⁴

לאחרונה נדמה כי יש התעוררות בקרב הקבוצה החילונית, המבקשת לקדם יוזמות פרטיות לתחבורה ציבורית בשבת. בין היוזמות השונות ניתן למנות את "נוע תנוע" – מערך קווי אוטובוס בשבת לחברי האגודה השיתופית "ואף על פי כן", הפועלת באזור המרכז; את שירות "ימבוס", של סטודנטים באוניברסיטת באר שבע, המציע שירות נסיעות בשבת מבאר שבע לחוף הים באשקלון; ואת התחבורה הציבורית החברתית למוקדי בילוי באזור ירושלים המופעלת על ידי אגודה שיתופית בשם "שבוס". כלל היוזמות הן פרטיות, ונוצרו על מנת לתת מענה לצורך חברתי, ולא למטרות רווח. יוזמות אלה נתקלות ביחס צונן, בלשון המעטה, מצד הממשלה, אשר נראה כי אינה מעוניינת בחיכוך שהן יוצרות עם הסיעות החרדיות.¹⁷⁵ עתירה בעניין שהוגשה לבית המשפט העליון, בספטמבר 2017, נמחקה לאחר שבית המשפט הציע לעותרים לצרף מפעיל תחבורה ציבורית אשר מוכן לפעול בשבת ויהיה צד לעתירה עתידית.¹⁷⁶

חופש התנועה של הקבוצה החילונית, כמו גם של קבוצות אחרות בחברה הישראלית, מתבטא בחדות בסוגיה של העדר תחבורה ציבורית בשבת. מדובר במקרה מובהק שבו קבוצת מיעוט לא ליברלית כופה את נהגיה על קבוצות אחרות באמצעות שימוש בכוח פוליטי. מטרידה במיוחד המגמה לנסות לפגוע אפילו ביוזמות פרטיות המציעות חלופות לתחבורה ציבורית בשבת. אנו סבורים כי ההגנה הרב-תרבותית מצדיקה מתן היתר מוגבל לקיומה של תחבורה ציבורית בשבת באזורים ובשכונות חילוניים, בהתאם לשיקול דעתן של העיריות והמועצות המקומיות. בוודאי אין כל מקום להגביל יוזמות פרטיות המקימות חלופות לתחבורה ציבורית בשבת, כל עוד הן נעשות במסגרת החוק.

(מכון גיאוקרטוגרפיה, 2010) www.transportation.org.il/he/node/1256. ראו גם רועי צזנה "מחקר בטכניון: תחבורה ציבורית בשבת מונעת שימוש ברכב פרטי בשאר השבוע" **הידען** (31.5.2012) www.hayadan.org.il/buses-in-saturday-310512.

¹⁷⁴ **מדד הדת והמדינה 2018**, לעיל ה"ש 93, בעמ' 29–30. ראוי להזכיר כי 97% מהציבור החילוני תומכים בהפעלת תחבורה ציבורית בשבת. נתון מעניין נוסף שעולה מהסקר הוא שבקרב מצביעי מפלגות הקואליציה יש רוב להפעלת תחבורה ציבורית בשבת בהיקף מלא או חלקי: 70% ממצביעי הליכוד, 87% ממצביעי מפלגת כולנו, 98% ממצביעי ישראל ביתנו ו-66% ממצביעי הבית היהודי הביעו תמיכה במהלך. רק בקרב מצביעי המפלגות החרדיות התמונה הפוכה: 90% ממצביעי ש"ס ו-93% ממצביעי יהדות התורה הביעו התנגדות למהלך.

¹⁷⁵ ראו, למשל, דברים שכתב שר התחבורה ישראל כץ בחשבון הפייסבוק שלו ב-8.4.2015: "ממשלת ישראל תומכת בשימור הסטטוס קוו בעניין תחבורה ציבורית בשבת ובחג, בהתאם לעקרון שנקבע עוד מאז ימי דוד בן גוריון – רה"מ הראשון, וכפי שנהגו כל ממשלות ישראל". בריאיון לרדיו "קול ברמה" ציין השר כץ כי "בקרב תצא חוות דעת משפטית שתאסור על קווי התחבורה הפרטיים לפעול בשבת". במהלך הריאיון העיד השר על עצמו כי הוא "משומרי הסף של השבת והדת במדינה". "ביני לבין בהגשת בני רבינוביץ ומשה מורגנשטרן" (רדיו קול ברמה, 8.9.2017).

¹⁷⁶ בג"ץ 5396/16 **רשפ נ' שר התחבורה** (פורסם בנבו, 11.9.2017).

4. המעמד האישי

מעמד האישי של יהודים מוסדר בחוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), התשי"ג-1953, המקנה לבתי הדין בלעדיות לעניין נישואים וגירושין. מנקודת מבט ליברלית ורב-תרבותית, הקניית מעמד מונופוליסטי לרבנות ולמוסדותיה בעניינים אלה מהווה פגיעה קשה בשוויון ובחירות של הקבוצה החילונית בישראל, כמו גם של קבוצות אחרות אשר מטעמים כאלה ואחרים אינם יכולים להינשא בהתאם לכללים המחמירים של ההלכה היהודית. כך, למשל, נשים עגונות פסולות לחיתוך, כהן אינו יכול להינשא לגרושה, וכך גם זוגות חד-מיניים.¹⁷⁷ לאורך השנים נעשו נסיונות אחדים לערוך שינוי חקיקתי בתחום, אך ללא הצלחה.¹⁷⁸ לבסוף נדרש בית המשפט העליון לסוגיה, אך גם קביעתו – אשר אפשרה נישואים אזרחיים בחוץ לארץ – העניקה רק פתרון חלקי ומוגבל.¹⁷⁹ המצב בישראל חריג בקרב מדינות המערב. למעשה, אין מדינה דמוקרטית

177 רובינשטיין **שבטי מדינת ישראל**, לעיל ה"ש 10, בעמ' 216–218. לא למותר לציין כי דיני התורה אינם מתחדשים ומשתנים לנוכח התמורות התרבותיות המשתנות במוסד הנישואים, אשר עבר שינויים מהפכניים במרוצת העשורים האחרונים. בעוד שבעבר היו הנישואים מוסד פורמלי מוסדר היטב, שהכניסה אליו והיציאה ממנו מוגבלות והשליטה בו נתונה לגורמים חיצוניים, בין דתיים ובין אזרחיים, במרוצת המאה העשרים עברו הנישואים מהפך, וכיום מדובר במוסד גמיש מאוד, במובן זה שברצות הצדדים הוא ייוותר וברצותם הוא יותר, גם אם יהיה על הצדדים לעמוד בכללים פרוצדורליים. ראו שרון שקרג' **כללי ברית הדין בענייני נישואין וגירושין לאור השינויים שחלו בדין המהותי** 180–182 (2015).

178 בכנסת השמונה-עשרה הגישו חברי הכנסת דוד רותם ורוברט אילטוב (ישראל ביתנו) הצעת חוק לקביעת מעמד של בני זוג שבאו בברית הזוגיות, התשס"ט-2009, פ/6/18. בדברי ההסבר להצעת החוק נכתב כי "הנישואין בישראל הם דתיים בלבד; בידוע שאין לכפות על אדם הליכים וטקסים דתיים בניגוד לאמונתו; רבים מאזרחי המדינה אינם יכולים או אינם רוצים להינשא בנישואין הדתיים. החוק יוצר מסלול מקביל ושווה זכויות וחובות שבאמצעותו יכולים איש ואישה אזרחי המדינה החפצים בכך ליצור הסכם זוגי שאינו יוצר נישואין על פי הדין הדתי". יוזמה זו הוסרה מסדר היום ולא הגיעה לקריאה ראשונה. בשנת 2010 הגישו חברי הכנסת מאיר שטרית וזאב בילסקי (קדימה) הצעת חוק דומה בעיקרה – הצעת חוק ברית הזוגיות, התש"ע-2010, פ/18/1969 – אך גם היא הוסרה מסדר היום. בכנסת התשע-עשרה הגיש חבר הכנסת מאיר שטרית פעם נוספת (הפעם מטעם מפלגת התנועה) את הצעת חוק ברית הזוגיות, התשע"ג-2013, פ/19/473. גם יוזמה זו לא הגיעה לקריאה ראשונה. בכנסת העשרים נעשה ניסיון נוסף מטעם מפלגת ישראל ביתנו, באמצעות חברי הכנסת אביגדור ליברמן, שרון גל, רוברט אילטוב, חמד עמאר, סופה לנדבר ואורלי לוי-אבקסיס, להגיש את הצעת החוק לקביעת מעמד של בני זוג שבאו בברית הזוגיות, התשע"ה-2015, פ/20/1613. גם יוזמה זו נכשלה והוסרה מסדר היום. בשנת 2016 ביקשו חברי מפלגת יש עתיד לקדם יוזמה דומה, והגישו את הצעת חוק ברית הזוגיות האזרחית, התשע"ו-2016, פ/20/2515. גם הצעה זו הוסרה מסדר היום ולא קודמה.

179 ההכרה בתוקפם של הנישואים מתבקשת על פי כללי המשפט הבין-לאומי הפרטי, המהווים חלק בלתי נפרד מן המשפט הישראלי. ראו בג"ץ 2232/03 **פלוגית נ' בית הדין הרבני האזורי, תל אביב-יפו**, פ"ד סא (3) 496, פס' 26 לפסק דינו של הנשיא (בדימ') ברק (2006). מתן אפשרות לרשום נישואים של אזרחים ישראלים שנישאו בחוץ לארץ הוא פתרון יקר, שאינו מאפשר לחלקים רחבים

שמחילה סמכות דתית כופה בענייני נישואים על אזרחיה.¹⁸⁰ לא בכדי הציבור החילוני מביע חוסר שביעות רצון ממסד הרבנות.

תלותם של אזרחי ישראל בממסד הדתי בנושאי הדין האישי היא בעייתית, ומהווה פגיעה מתמשכת בזכויות הפרט בחברה הישראלית.¹⁸¹ 67% מהציבור היהודי בישראל תומכים בכך שישראל תכיר בכל סוגי הנישואים, כולל נישואים אזרחיים, קונסרוטיביים ורפורמיים.¹⁸² לדעתנו, ההכרה בהגנה הרב-תרבותית לקבוצה החילונית (כמו גם לקבוצות האחרות בחברה הישראלית) מחייבת את ביטול סמכותו הבלעדית של הממסד הדתי בתחום הדין האישי. אנו סבורים כי יש לאפשר אפיק נישואים אזרחי מקביל. איננו מתנגדים כמובן לקיומו של אפיק נישואים דתי במסגרת הממסד הרבני,¹⁸³ אולם אנו סבורים כי לחברי הקבוצות האחרות בחברה הישראלית יש זכות דומה להגשים את זכותם להינשא בדרך שבה יבחרו. מי שיבחר להינשא במסלול הדתי יוכל כמובן לעשות כן, ויהיה מחויב גם לסיים את התהליך באותה מסגרת, כדי למנוע קשיים וכשלים. במקביל יש להבטיח כי מערכת הדינים הדתיים והעדתיים לא תסתור את עקרונותיה של שיטת המשפט הדמוקרטית ולא תפגע בזכויות יסוד, כגון כבוד ושוויון. לצורך כך יש להבטיח סמכות ערעור על כלל ההחלטות של בתי הדין הדתיים לפני בתי המשפט

בציבור לממש את זכותם הטבעית. כך, גם כאן, כמו בעניין התחבורה הציבורית בשבת, האוכלוסייה החלשה היא שנפגעת. מעבר לכך, מתן אפשרות לנישואים בחוץ לארץ אינו משחרר את הזוגות שבחרו במסלול זה מכבלי הרבנות בישראל, שכן אם בעתיד הם יחפצו להתגרש, הם יידרשו עדיין לעשות זאת במסגרת המוסדות הרבניים בארץ, שכן חוק שיפוט בעניני התרת נישואין (מקרים מיוחדים וסמכות בין-לאומית), התשכ"ט-1969, אינו חל על בני זוג יהודים. גם חוק ברית הזוגיות לחסרי דת, התש"ע-2010, מעניק פתרון לבני זוג הטרוסקסואלים "חסרי דת" בלבד.

¹⁸⁰ המגמה בעולם המערבי הפוכה לחלוטין. כך, רק לאחרונה קבע בית הדין האירופי לצדק (ECJ) כי חוקי השריעה המוסלמיים, המתירים לבעל לגרש את אשתו החוקית בהליך פשוט וזריז (ובכך פוגעים בזכויותיה), אינם חוקיים ולכן לא יוכרו במדינות האיחוד האירופי. ראו Case C-372/16, *Soha Sahyouni v. Raja Mamisch* (2017).

¹⁸¹ ראו את פסק דינו של הרב חגי איזיר הקובע כי בעל יכול להתנות מתן גט אם מדובר בתנאים סבירים. ערעור (גדול) 0027-21-1 **פלונית נ' אלמוני** (פורסם בנבו, 29.8.2004). כאמור, אי-מתן הגט מעגן הלכה למעשה את האישה, ופוגע בכבודה ובזכויותיה.

¹⁸² יש עלייה בתמיכה בנישואים מכל הסוגים לאורך השנים: ב-2009 נרשמה תמיכה של 53%; ב-2010 – 61%; ב-2016 – 66%; ב-2017 – 67%; וב-2018 – 70%. להלן פירוט שיעורי התמיכה בהכרה בכל סוגי הנישואים בקרב המגזרים השונים של הציבור היהודי בישראל: 90% מהחילונים, 84% מהמסורתיים-הלא-כל-כך-קרובים-לדת ו-58% מהמסורתיים-הקרובים-לדת. לעומת זאת, 78% מהדתיים ו-94% מהחרדים מתנגדים להכרה כזו. **מדד הדת והמדינה 2018**, לעיל ה"ש 93, בעמ' 35. נתונים אלה משקפים מגמה עקבית.

¹⁸³ אין באמירה זו כדי לשלול את הבעייתיות הקיימת במוסדות הרבנות והממסד הדתי כיום. כוונתנו היא רק שהגישה הרב-תרבותית מעודדת בהחלט קיומן של מסגרות שבהן יוכל הפרט להגשים את תרבותו ואורח חייו בדרך שבה יחפוץ.

האזרחיים, ולהרחיב פרשנות חילונית-ליברלית של עקרונות דתיים ארכאיים גם במסגרת בתי הדין הדתיים.¹⁸⁴

פרק ד: אוטונומיה תרבותית חילונית

על מנת להתמודד עם הקשיים שהחיתוך המתמיד עם יתר הקבוצות בחברה הישראלית מציב, אנו מציעים לגבש, על בסיס הגישה הרב-תרבותית, אוטונומיה תרבותית לקבוצה החילונית. נכון לאפשר לקבוצה החילונית, כמו גם ליתר הקבוצות בחברה (ובכלל זה גם למיעוט הערבי) זכות לקיים מערכת חינוך עצמאית, חופש תנועה בתחבורה ציבורית בשבת וזכות להינשא ולהתגרש בדרך שבה יחפצו. הכל, כמובן, ככל שאין בזכויות אלה כדי לפגוע בזכויותיהן של הקבוצות האחרות בחברה, כמו גם בעקרונות היסוד של שיטת המשפט הדמוקרטית בישראל.

כפי שהראינו, הקבוצה החילונית מצויה בנחיתות מתמדת במדינת ישראל. נחיתות זו מתבטאת באי-יכולתה של הקבוצה לפעול בצורה אפקטיבית במסגרות הפוליטיות למימוש זכויותיה ולשימור המסגרת התרבותית שלה. בחינת העומק שאנו מביאים ברשימה זו מחזקת את המסקנה בדבר הצורך בקידום מסגרות נפרדות לקבוצות השונות בחברה הישראלית. אכן, חלק מהסקרים מצביעים בבירור על קושי באפיון היהודי החילוני במדינת ישראל. נאמר, בזהירות המתבקשת, כי החילונים בישראל שונים מהחילונים במדינות מערביות אחרות, בגלותם סממנים מובהקים יותר של דת ובקבלם מרכיבים דתיים לתוך מסגרותיהם התרבותיות. עם זאת, אין בכך כדי לשלול את המסקנה כי אכן קיימת קבוצה חילונית במדינה, וכי קבוצה זו רשאית לקיים את אורח חייה ואת תרבותה כפי שהיא מוצאת לנכון. יעידו על כך הנתונים שהבאנו, המצביעים על הסלידה המתמשכת של חלקים רחבים בציבור היהודי בישראל ממוסדות הדת, על ההסכמה הכמעט-גורפת (גם מצד חברי קבוצות אחרות) לתחבורה ציבורית בשבת, ועל הרוב ההולך וגדל התומך בהנהגת סוגי נישואים נוספים במדינה, ובפרט נישואים אזרחיים. מתי אם כן ניתן, בהתאם לתפיסה הרב-תרבותית, לקיים הפרדה בין קהילות תרבותיות בחסות המדינה? לנוכח ההבנה כי בעתיד האוכלוסייה החילונית עשויה להיות מיעוט דמוגרפי, לא מן הנמנע שבעתיד הנראה לעין נוכל להיווכח בהקמת יישובים ייעודיים לאוכלוסייה החילונית. זאת, מתוך רצון לאפשר לקבוצה החילונית לשמור על ייחודה ועל אורחות חייה. בניית יישובים אלה תיעשה תוך התבססות על המבחנים שנקבעו בעבר בבית המשפט העליון בנוגע להקצאת קרקעות לאוכלוסיות ייחודיות.¹⁸⁵

¹⁸⁴ רובינשטיין שבטי מדינת ישראל, לעיל ה"ש 10, בעמ' 220–221.

¹⁸⁵ בית המשפט העליון הכיר בסמכות המדינה להקצות מקרקעין ולאפשר דיור נפרד לקבוצות בעלות מאפיינים מיוחדים, על פי צורכיהן ושאפיותיהן, תוך שימור ייחודיותן כקהילות מיעוט ושמירה על זכותו של היחיד לממש את השתייכותו לקהילה כחלק מהזכות לאוטונומיה אישית. ראו בג"ץ

אף שהפרדה זו אינה רצויה, על המדינה להכיר בצורך של קהילות מסוימות לחיות בנפרד על מנת לקיים את אורח חייהן הייחודי. אולם ההפרדה חייבת להיות מידתית ומחויבת נסיבות. יש לבחון את שאלת הנחיצות התרבותית לפי השימוש במרחב הציבורי. כך, למשל, אם קהילות מוכיחות צורך להשתמש באורח ייחודי במרחב הציבורי, ייתכן שיש צורך אמיתי להיענות לדרישתן. הנה כי כן, יש הטוענים כי החשיבות הרבה שהקבוצה החרדית מייחסת לשמירת הכשרות בחנויות ולשמירת השבת, לצורך הגובר בשטחים למקוואות ולהפרדה במוסדות עירוניים, כגון ברכות שחייה וחדרי כושר, מובילה לחיכוכים בערים מסוימות.¹⁸⁶ לעמדתנו, אמת מידה זו צריכה לחול באופן שוויוני על כלל הקבוצות בחברה הישראלית. כך, למשל, בעיר כבית שמש, שבה קיים מיעוט לא חרדי בתוך רוב חרדי, יש לאפשר למיעוט זה לקיים את אורח חייו ולהבטיח שבאזור שבו מתגוררים חילונים יהיו מרחבים ציבוריים ההולמים את ערכיהם.¹⁸⁷ הליברליזם מחויב לנפרדות, לאוטונומיה ולהפרדה בין הפרטי לציבורי.¹⁸⁸ אם כן, הנוסחה המיטבית לאיזון צריכה להיות כזו שעקרונות הליברליזם משמשים לה כמגדלור המנחה את הרב-תרבותיות. משום כך אין להעניק לקבוצת מיעוט אפשרות לקיים נהגים אנטי-ליברליים מובהקים, וזאת בלי קשר לגודלה או לעוצמתה הפוליטית של האוכלוסייה. במסגרת המדינה הליברלית עומדת זכותו של הרוב להגן על עצמו מפני אלה החושבים ומתנהגים לפי תפיסות וערכים אנטי-ליברליים, ואף מפני אלה הפועלים נגד עצם קיומם של תפיסות וערכים ליברליים. זהו הגרעין הערכי הקשה של הליברליזם: סובלני כלפי השונים ממנו אך לא סובלני כלפי אלה המבקשים לפגוע בערכיו.¹⁸⁹

6698/95 קעראן נ' מינהל מקרקעי ישראל, פ"ד נד(1) 258 (2000); בג"ץ 528/88 אביטן נ' מינהל מקרקעי ישראל, פ"ד מג(4) 297 (1989). לדיון נרחב ראו איל בנבנשתי "נפרד אבל שווה" בהקצאת מקרקעי ישראל למגורים" עיוני משפט כא 769 (1998). בית המשפט העליון הכיר באוכלוסייה החרדית כזכאית להקצאת יחידות דיור ייחודיות: "חרדים ראויים וזכאים, אם אך יחפצו בכך, כי נעשה כמיטבנו להקצאת מקומות דיור ייחודיים להם, כדי לאפשר להם להוסיף ולקיים את אורחות חייהם." בג"ץ 1/98 כבל נ' ראש-ממשלת ישראל, פ"ד נג(2) 241, 256 (1999). בהמשך, במסגרת פרשה שדנה בהקמת העיר אלעד, העניק בית המשפט העליון הכשר להקמת יישובים נפרדים בעבור האוכלוסייה החרדית, באומרו כי "הקצאת קרקע לבניית יישוב נפרד לאוכלוסייה החרדית כדי לאפשר לה לקיים ולשמר את אורחות חייה היא מותרת, וכשלעצמה אין בה פסול". ראו בג"ץ 4906/98 עמותת "עם חופשי" לחופש דת, מצפון, חינוך ותרבות נ' משרד הבינוי והשיכון, פ"ד נד(2) 503, 508 (2000).

186 מובן שראוי להציב גבול ברור בין התחשבות ברגשות והכרה בזכותן של קבוצות שונות לקיים את מסגרותיהן התרבותיות לבין פגיעה בזכויות של קבוצות אחרות, ובוודאי יש למנוע באופן ברור, שאינו משתמע לשני פנים, פגיעה בנשים והדרה שלהן מהמרחב הציבורי. זכותה של קבוצה אחת לשימור תרבותה אינו מקנה לה זכות לפגוע בקבוצות אחרות.

187 רובינשטיין שבטי מדינת ישראל, לעיל ה"ש 10, בעמ' 354–355.

188 בשיח הליברלי המרחב הציבורי נתפס כנתון קדם-פוליטי, כך שהטלת הגבלות על מרחב זה בשם מושגים כגון "קדושה", "מיניות" ו"צניעות" אינה נחוצה לקיומו. לדיון נרחב במרחב הציבורי ראו ברשק, לעיל ה"ש 140, בעמ' 240–245.

189 רובינשטיין "מיעוטים לא-ליברליים", לעיל ה"ש 70, בעמ' 725–726.

אנו נציע לאמץ את המודל שגיבש בית המשפט העליון בפרשת **סולודקין** כפתרון ביניים.¹⁹⁰ בפרשה זו בחן בית המשפט העליון את סמכותן של עיריות טבריה, בית שמש וכרמיאל לאסור מכירת חזיר ומוצריו בחלקי העיר.¹⁹¹ הנשיא ברק שואל מה דינם של שלושה כפרים המצויים בתחומיה של מועצה מקומית אחת: "כפר אחד או שכונה אחת (כפר א) מורכבים מתושבים שרגשותיהם הדתיים והלאומיים ייפגעו אם יהיה ניתן למכור בכפרם בשר חזיר ומוצריו. מצויים בכפר זה כמה תושבים שלא ייפגעו מכך אך מספרם מזערי. הכפר השני או השכונה השנייה (כפר ב) מורכבים מתושבים שכל כולם – למעט מספר מזערי של תושבים מתנגדים – מבקשים לרכוש בשר חזיר ומוצריו או אינם מתנגדים לכך. כפר ג או שכונה ג מורכבים מתושבים משני הסוגים בלא אפשרות של הפרדה טריטוריאלית."¹⁹² בהחלטתו קובע בית המשפט העליון כי לרשות המקומית יש סמכות לאזן בין חופש המצפון והעיסוק של מוכרי החזיר וצרכניו לבין חופש הדת של "שונאי החזיר". על כן העיריות או המועצות רשאיות להגביל מכירה של בשר חזיר בתחומי כפר א אך אינן רשאיות לעשות זאת בכפר ב.¹⁹³ אולם מה דינו של כפר ג, המורכב משני מחנות בעלי תפיסות עולם מנוגדות ללא אפשרות של הפרדה טריטוריאלית ביניהם? הנשיא ברק קובע כי "אם יובטחו התנאים שעמדתי עליהם – ובמרכזם נגישות ראויה בכפר ב או בפאתי כפר ג – תוכל הרשות המקומית, המאגדת את שלושת הכפרים, לאסור מכירת בשר חזיר ומוצריו בכפר א ובכפר ג."¹⁹⁴ פסק הדין מבטא השקפה שלפיה תפיסת הרוב היא הקובעת, שכן הקבוצה בעלת הרוב באזור מסוים תקבל את הזכות לעצב את המרחב הציבורי שלה תוך התחשבות מינימלית למדי במיעוט, כל עוד מדובר במיעוט זניח.¹⁹⁵

בית שמש יכולה בהחלט להוות דוגמה מייצגת להתפתחויות הדמוגרפיות במדינת ישראל, ומכאן החשיבות בפתרון שגיבש בית המשפט העליון בפרשת **סולודקין**. בין השנים 1995 ו-2010 שילשה בית שמש את מספר תושביה, וחלק ניכר מהאוכלוסייה

190 בג"ץ 953/01 **סולודקין נ' עיריית בית שמש**, פ"ד נח(5) 595 (2004).

191 עיריית טבריה אסרה לחלוטין מכירת חזיר בכל חלקי העיר, ואילו עיריות בית שמש וכרמיאל אסרו אותה בחלקים מסוימים והתירו אותה באחרים.

192 פרשת **סולודקין**, לעיל ה"ש 190, פס' 25.

193 לעניין כפר א קובע ברק כי "בכפר א, המורכב כולו (למעט מיעוט מזערי) מתושבים המתנגדים מטעמים דתיים ולאומיים למכירת בשר חזיר ומוצריו, ניתן לאסור מכירתו של בשר חזיר ומוצריו" (שם, בפס' 27). לעומת זאת, בקשר לכפר ב קובע ברק כי "לאור מספרם הזניח של תושבים המבקשים לאסור מכירת בשר חזיר ומוצריו בכפר ב, אין להצדיק בהגנה על רגשותיהם שלהם פגיעה בזכויות האדם של הרוב המכריע. פגיעה כזו אף אינה מידתית... שכן הפגיעה בזכויות הפרט של רוב רובם של תושבי כפר ב היא ללא יחס ראוי למניעת הפגיעה ברגשותיו של המיעוט הזניח... בכפר ב המורכב כולו (למעט מיעוט זעיר) מתושבים המבקשים לצרוך בשר חזיר ומוצריו או אינם מתנגדים לכך, לא ניתן לאסור כדין מכירת בשר חזיר ומוצריו" (שם, פס' 28–29).

194 שם, פס' 35.

195 ישי בלנק "איים של פלורליזם: הפרדות ושילוב בין דתיים וחילונים בישראל" **דין ודברים** 85, 112–114 (2011).

החדשה שנקלטה בעיר בשנים האחרונות היא בעלת צביון חרדי.¹⁹⁶ מסתמן כי בעשור הקרוב יגיע מספרם של התושבים החרדים בבית שמש לכ-200,000.¹⁹⁷ יש המשייכים את התהליכים השונים המתרחשים בעיר להתחדדותה.¹⁹⁸ פרשות שונות הקשורות לתהליכי ההתחדדות של העיר עלו לכותרות לאחרונה. לדעתנו, העיר בית שמש משמשת סמל לתחזית קודרת לגבי עתידה של ישראל אם תימשך ההפליה נגד חילונים.¹⁹⁹ פתרון הביניים שהציע בית המשפט העליון בפרשת **סולודקין** אינו פתרון מיטבי. אנו מודעים לכך שפתרון זה אינו מתיישב באופן מלא עם התפיסה של הגישה הרב-תרבותית ועם עמדתנו לגבי היחס שבין המרחב הציבורי למרחב הפרטי. עם זאת, הוא מצביע על דרך אפשרית להתמודד עם השינויים הדמוגרפיים במדינת ישראל באופן מאוזן אשר יקטין את החיכוך בין הקבוצות השונות. אנו סבורים כי חיזוק סמכותן של הרשויות המוניציפליות צפוי להקטין חיכוכים ולקדם את זכויותיהן של הקבוצות השונות בחברה הישראלית. הפתרון שהציעה עיריית תל אביב יפו בפרשת המרכולים בשבת, שאליה

196 מבקר המדינה דוחות על הביקורת בשלטון המקומי לשנים 2011–2012 476 (2012) (להלן: מבקר המדינה הביקורת בשלטון המקומי).

197 יונתן גרין "מחקר מכון 'גיאוקרטוגרפיה' קובע: העיר בית שמש תמנה כ-200 אלף תושבים חרדים בעשור הקרוב ותהווה כוח כלכלי אדיר!" **ביונעס** (31.8.2014) bizzness.net/post-253/.

198 "הקהילה החרדית בישראל מתאפיינת בגידול דמוגרפי מהיר ובהסתגרות תרבותית. רבים מבני הקהילה אינם עובדים למחייתם, ומצב זה מגביר את תלותו הכלכלית של הציבור החרדי בחברה הכללית ובתקציבי המדינה. השתתפות מועטה של תת-אוכלוסייה גדולה בכלכלה העירונית עלולה לגרום להיווצרות של בעיית עוני בעיר, להקשות את צמיחתה ולהחלישה מהבחינה המוניציפלית בטווח המידי ובטווח הארוך." מבקר המדינה הביקורת בשלטון המקומי, לעיל ה"ש 196, בעמ' 476. ראו גם "25 עובדות על בית שמש המתחדדת" **חדו"ש** (2.1.2012) www.hiddush.org.il/%D7%A2%D7%95%D7%91%D7%93%D7%95%D7%AA_%D7%A2%D7%9C_%D7%91%D7%99%D7%AA_%D7%A9%D7%9E%D7%A9_%D7%94%D7%9E%D7%AA%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%AA.aspx. ראו גם את דבריו של ראש עיריית בית שמש משה אבוטבול בריאיון לערוץ 10, אשר ענה, כאשר נשאל אם יש אוכלוסייה גאה בעירו: "אין לנו דברים כאלה... ברוך השם העיר הזו קדושה וטהורה." וכאשר נשאל מה עושים איתם, ענה: "יש משרד הבריאות, שהוא יטפל בהם... משרד הבריאות או המשטרה." "שי בשישי: זהירות תל אביב – בית שמש מאחוריך" **נענע10** (1.11.2013) shishishay.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1016218.

199 שי גל "בית שמש: יורקים על תלמידת כיתה ג' שלבושה לא צנוע" **mako** 23.12.2011 www.mako.co.il/news-israel/education/Article-31a39c874fb6431017.htm. ראו פרשה נוספת שבה טענה נערה כי הותקפה רק בשל לבושה: אלי רוטמן "נערה דתייה טוענת: 'חרדים קיצונים תקפו אותי'" **כיכר השבת** 6.6.2017 www.kikar.co.il/234449.html. לאחרונה התקבלה עתירה נגד עיריית בית שמש המחייבת אותה להסיר שלטים פוגעניים כלפי נשים, ואף לשלם קנס בגין אי-הסרתם. ראו עת"ם (מנהליים י-ם) 49319-05-15 **פיליפ נ' ראש עיריית בית שמש** (פורסם בנבו, 7.6.2017). בפרשה זו תבעו ארבע נשים את העירייה משום שלא הסירה שלטים שקראו להן להתלבש בצניעות או לא ללכת במקומות מסוימים. בית המשפט אף קבע כי על העירייה לעשות שימוש באמצעים מניעתיים ולהתקין מצלמות נגד התופעה. ראו גם ע"פ 5338/17 **ראש עיריית בית שמש נ' פיליפ** (פורסם בנבו, 4.9.2017).

התייחסנו בחלקים הקודמים של רשימה זו, הוא פתרון מיטבי, להערכתנו, העומד בעקרונותיה של ההגנה הרב-תרבותית ומאפשר לכל הקבוצות החיות בתחומי העיר לעשות שימוש במרחב הציבורי. הדגשנו את עמדתנו כי פסק הדין בפרשת **סולדקין** הוא פתרון ביניים. הוא אינו פתרון מלא ואינו פתרון מושלם. הוא מאפשר קיום מסגרות עצמאיות באופן היוצר גם מאזני כוח בין הקבוצות השונות, אשר יעדיפו, כך אנו מניחים, להימנע מחיכוכים שיאיימו על האוטונומיה היחסית של כל אחת מהקבוצות. הקטנת החיכוך בדרך זו צפויה גם לסייע בקידום השיח בין הקבוצות באופן שיאפשר בעתיד חיזוק של הגישה הרב-תרבותית בישראל.

עם זאת, לצורך קידום החזון הרב-תרבותי בישראל דרושה מעורבות מלאה של כלל הגורמים בחברה. אנחנו מעודדים בהחלט מהמעורבות החברתית של כלל הקבוצות בישראל. מעורבות חברתית תורמת ללכידות ולאפשרות לנהל את השיח באופן מכבד, תוך הסכמה לרעיונות הדמוקרטיים העומדים בבסיס השיטה. אנו מכירים גם בחשיבות הפעילות שמקיימות קבוצות חברתיות חילוניות בישראל, דוגמת "ישראל חופשית" ואחרות. עם זאת, אף שיש ביוזמות אלה כדי להביא את הסוגיות העומדות בליבה של רשימה זו אל מרכז השיח, מידת האפקטיביות של ארגונים ויוזמות אלה מוגבלת: הלכה למעשה יכולתם להוביל לשינויים של ממש בתוך המסגרת הפוליטית והממשלה מוגבלת.²⁰⁰ מסיבה זו אנו תולים את יהבנו בבית המשפט העליון ובאפשרות המעשית של פיתוח עצמאותן של הרשויות המוניציפליות בישראל באופן שיאפשר את קידום המודל. אנו סבורים כי העקרונות המעשיים של ההגנה הרב-תרבותית והעצמאות של הרשויות המוניציפליות הותוו במידה רבה בפסיקתו של בית המשפט העליון בעניין המרכולים, גם אם לא באופן מוצהר וברור, ונכון לפתחם ולחזקם בתחומים נוספים, כגון תחבורה ציבורית וחינוך.

סיכום

בעתיד הלא-רחוק מדינת ישראל צפויה לעבור שינויים דמוגרפיים משמעותיים. למעשה, כבר כיום חיים במדינת ישראל "שבטים" שונים, הכוללים פרטים בעלי מגוון עשיר ורחב

200 יש הטוענים כי המצב הקיים נובע מדפוס ההצבעה של הציבור החילוני, אשר מגלה "אדישות" מסוימת למצבו, ומציב סוגיות חברתיות במקום נמוך יותר בסדר העדיפויות מסוגיות חוץ וביטחון. ראו אלה הלר "אידאולוגיה או מנהיג? ביטחון או חברה? שיקולי ההצבעה של הבוחר הישראלי" **המכון הישראלי לדמוקרטיה** (8.1.2013) www.idi.org.il/articles/10040. על פי טענה אחרת, המבנה הפוליטי בישראל מחייב פשרות בנושא דת ומדינה, ומציב, כבר עשרות שנים, את הקבוצה הדתית כלשון מאזניים. דיון בטענות אלה מצריך בחינה מעמיקה, החורגת מגבולותיה של רשימה זו. מכל מקום, עמדתנו היא כי לנוכח מאפייניה של הקבוצה החילונית בישראל, ניתן בהחלט לראות קבוצה זו כקבוצת "מיעוט", אשר ברוב המדינות הדמוקרטיות זוכה ממילא בהגנה באמצעות מערכת המשפט. במובן זה ישראל אינה חריגה.

של דעות ועמדות בתחומים רבים, החל בנושאים של דת ומדינה וכלה בתחום החינוך. מבין שלל הקבוצות בחברה הישראלית בחרנו להתמקד במאמר זה דווקא בקבוצה החילונית. הקבוצה החילונית בישראל היא לכאורה קבוצת הרוב, ולכן היה אולי נכון להניח כי היא אינה זקוקה להגנה מפני הקבוצות האחרות. אולם בחינה מעמיקה מלמדת כי לא כך הם פני הדברים. בישראל של שנת 2018 דווקא הקבוצה החילונית היא זו שאורח חייה נפגע והחופש היחסי של חבריה מצטמצם. כך, למשל, לנוכח כוחן הפוליטי של הקבוצות החרדיות והדתיות בישראל, אין ביכולתה של הקבוצה החילונית להבטיח את השמירה על הערכים והזכויות של חבריה.

באמצעות נתונים סטטיסטיים שנאספו בשנים האחרונות ביקשנו להציג את התמונה המורכבת ביחס לעמדות הציבור היהודי בישראל לגבי נושאים רבים. נתונים אלה מצביעים באופן מפתיע (ואולי לא כל כך מפתיע) על פתיחות יחסית של חלקים רחבים בציבור הישראלי (לרבות פרטים מקבוצות אחרות במדינה) לנושאים מרכזיים המעסיקים את הקבוצה החילונית, כגון נישואים ותחבורה ציבורית בשבת. אכן, חלק מהסוגיות שאליהן התייחסנו במאמר אינן פשוטות כלל ועיקר. ניסיון לשינוי הסטטוס קוו בנושאי דת ומדינה צפוי להיות מורכב בלשון המעטה. עם זאת, אנו סבורים כי הוא הכרחי. על מנת ששבטי מדינת ישראל יוכלו להיות בשלום ובהרמוניה לאורך זמן במדינה המושתתת על עקרונות דמוקרטיים, יש לאפשר לכל החלקים בחברה לשמר את ייחודיותם התרבותית וזאת מבלי לפגוע בתרבותו של האחר. הגישה הרב־תרבותית היא העוגן המשפטי שבעזרתו ניתן ונכון לקדם שינויים חברתיים אלה.